

NOVINE GALERIJE NOVA BROJ 30 OŽUJAK 2018

PON	UT	SRI	ČET	PET	SU	NED
				1	2	3
~~4~~	~~5~~	~~6~~	~~7~~	~~8~~	~~9~~	~~10~~
~~11~~	~~12~~	~~13~~	~~14~~	~~15~~	~~16~~	~~17~~
~~18~~	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

15 DANA RADI,
A 15 JE KOD KUĆE.
TAKO SE LAKŠE IZDRŽI.

Gastarbajteri migranti №2

NA NASLOVNOJ STRANICI: Božena Končić Badurina: iz umjetničke knjige *Ovdje i tamo* u sklopu instalacije *Ćemo, ćemo... Ja, ma kako ćemo?!* Duge Mavrinac i Božene Končić Badurine, 2017.

Azhar, 42 g, Irak / projekt *Pričam ti priču... iglom i koncem*, Tonči Vladislavić, Lea Vene i Ivana Čuljak, 2017.–2018.

Izložba *Priče, privremene*, Galerija Nova, 2018.

Novi slojevi migracijskog pitanja & europska odgovornost

**Mario Kikaš &
Antonija Letinić**

Iako je sloboda kretanja jedan od društvenih i političkih imperativa 21. stoljeća, migracije i izbjeglička kriza pokazali su kako ta sloboda baš i nije toliko dostupna koliko je se ističe i slavi na političkoj razini. Ponekad, od kraja dvijetisućitih, znali smo se i osvrnuti na povike upomoć izgubljenih i odbačenih u Mediteranskom moru, no više-manje smo na njih ostajali nijemi. Sve do 2015. kada se prema granicama Europske unije zaputio golem broj ljudi u potrazi za sigurnim mjestom za život i u nadi da će tu naći prostor u kojem će sebi i svojim obiteljima stvoriti bolju budućnost. U početku su najmoćnije države Unije reagirale otvorenošću i dobrodošlicom, dok su zemlje članice s rubova karte Europske unije počele podizati ograde i žilet žice te isljeđivati i protjerivati unsrećene u potrazi za, prije svega, sigurnošću vlastitog života.

Naravno da ova skica izgleda prilično pojednostavljeno, zanemarujući mnoge dimenzije i slojevitosti koje ovu temu određuju. Kroz godine je nastala solidna količina posvećenog joj sadržaja zagledanog u mnoge aspekte koje tema migracija za sobom otvara i povlači. Za nas, je ona bila poziv da pogledamo na migracije u njihovoj historijskoj perspektivi i u komparaciji s drugim tipovima (većinom radnih) migrantskih valova kojima smo svjedočili tijekom 20. stoljeća i na ovim prostorima. Samim tim, glavna paralela, ili prije opozicija ovog temarskog broja, postavljena je na relaciji historijske figure gastarbajtera i suvremenog migrantskog radnika i na pitanjima koja se oko tih dvaju fenomena pletu. Koji su to uvjeti koji su stvorili, ali i definirali gastarbajtera iz zemalja bivše Jugoslavije koji su odlazili na Zapad šezdesetih godina prošlog stoljeća naspram lika suvremenog migrantskog radnika, ali i izbjeglice? Koja je slika suvremene zapadne države i koji su strukturni nedostaci na kojima ona počiva a koji određuju nesporazume s kojima se susreće pri dolasku novopridošlica? Na neka smo pokušali ponuditi moguće odgovore, a nekih se nismo uspjeli dotaći, unatoč želji i namjeri. Tako se nismo uspjeli pozabaviti pojedinim aspektima teme koji su nam se činile zanimljivima i važnima u ovom kontekstu, poput utjecaja klimatskih promjena na suvremene migracije, koja zauzima sve više i više prostora u aktualnim raspravama ili pak problemima stereotipizacije suvremenih migranata posebice kroz kulturnu i medijsku proizvodnju. No nadamo se da ćemo imati priliku u nekim narednim pokušajima dohvatiti se tih i takvih, u ovom okviru izostavljenih i zapostavljenih tema.

Ono što nam je bila namjera iscrtni jest lepeza uvida u odnos rada i migracija u različitim poljima i s obzirom na različite komplekse i kontradikcije vezane uz tu temu. **Mario Kikaš** se u svom se tekstu *Okle ste došli?* bavi kontradikcijama jugoslovenske razvojne putanje i to kroz priču o gastarbajterima iz zapadne Hercegovine i dalmatinskog zaleđa te njihovom ulogom u ondašnjim političkim raspravama kao dvoznačnim figurama koje predstavljaju upozorenje na greške iz povijesti ljevice, ali istovremeno i “glasnike nekog novog vremena”, kako veli **Boris Buden**, a onda vjerojatno i vremena u kojem će politička ljevica igrati sve važniju ulogu. **Vesna Vuković** u tekstu *Periferija svijeta umjetnosti — kratki pogled unatrag*, pokušava odrediti ulogu koja je danas pridana umjetnosti, u krajoliku u kojem su uvjeti rada za umjetnike određeni grant shemama i interesima koji iz njih proizlaze. Kakve to ima veze s proklamiranom autonomijom umjetnosti? Grupa *Zemlja* radikalna je, ali izvrstan primjer umjetničke angažiranosti. Usredotočeni na migracije na relaciji selo-grad početkom 20. stoljeća, autori ove grupe u svom radu ostaju podjednako kritični i prema radnim migracijama i prema ulozi umjetnosti u njihovoj socijalizaciji.

Na prijelazu iz prošlih skica u sadašnjost, odlučili smo se za predah uz letimičan pregled kroz umjetničke radove, projekte i intervencije koje su se u posljednjim desetljećima doticale teme migracija. Pritom smo se vodili idejom da taj naš zahvat bude što širi u smislu medija, žanrova i estetskih odabira, kako bismo pokazali do koje mjere je ova tema impregnirana u naš kulturni kontekst i njegovu umjetničku proizvodnju.

Jelena Ostojić u tekstu *Laka pješadija globalnog kapitalizma* iz sociološke perspektive analizira trenutno stanje radnih prava i uvjeta rada te tržišne zahtjeve naspram društvenih kapaciteta da uključe i odgovore na potrebe tržišta s jedne strane, te s druge na daljnje rastakanje radničkih prava, kapacitete za organizaciju i promjenu tijeka novog krajolika dizajniranog i oblikovanog u suvremenom društvu. Kako možemo zaustaviti prekarizaciju, što slijedi nakon atipičnih radnih angažmana i nesigurnosti koje sve više i više dominiraju suvremenom svakodnevicom? Ovo su samo neka od pitanja koja otvara njezin članak.

U razgovoru s **Leom Horvat**, članicom inicijative *Dobrodošli te Centra za mirovne studije* u kojem je angažirana na programima integracije, razgovarali smo o različitim inicijativama, programima i naporima različitih aktera u uključivanje migranata u naše društvo. Fokus razgovora postavljen je na sitni pozadinski vez, uporan, ustrajan i (od)važan rad mnogih pojedinaca i grupa u našem društvu koji prepoznaju važnost susretljivosti, otvorenosti i uvažavanja različitosti kako bi ljudi koji su nam se odlučili pridružiti mogli naći svoj prostor u našem društvu i doprinijeti izgradnji otvorenog i raznolikog društva sutrašnjice.

Tematski ciklus zaključujemo člankom **Nebojše Zelića** *Prema radikalnoj jednakosti* u kojem gradi mozaik od toga kako danas izgleda suvremena sekularna država, te kako bi sekularna država trebala izgledati ne bi li osigurala jednakost koju ima namjeru ponuditi svim svojim članovima. Ciklus zaključujemo ovim člankom jer nam se učinio kao svojevrsni reper u kojem smjeru nam je gledati želimo li graditi bolju budućnost.

Nadamo se da ovaj tematski broj nije tek suhoparni dodatak već apsolviranom pitanju migracija i da ćete pronaći neke zanimljivosti u samom tematskom ciklusu. Da će tekstovi odabrani za njega biti poticaj za raspravu te da će otvoriti razgovore kroz koje ćemo razmišljati o drugačijoj budućnosti gdje se granice ne prelaze batinama, kroz žilet-žicu, već valjanim dokumentima i gestama dobrodošlice. Kako je rekao jednom prilikom jedan kolega: “Europa živi nezasluženi mir već više od 70 godina”. Nezasluženi u smislu da je ona svojim djelovanjem doprinijela i aktivno sudjelovala u nemirima i ratovima započetim širom svijeta. Svoju pak migrantsku šarolikost može zahvaliti kolonijalnoj prošlosti. Odgovorno ponašanje prema djelima i nedjelima, kao i priznavanje istih predstavlja početnu točku izgradnje bolje budućnosti koja nam je svima toliko potrebna. Kao i hrabrost da to priznamo i koja je vrijedna da ju nađemo. ✘

Okle ste došli?

Bilješke o jugoslavenskom razvoju za današnju upotrebu

Mario Kikaš

Gatarbajteri su u projektu osamostaljenja Hrvatske istovremeno postali stvaraoci nove države (kao dio dijaspore) i žrtve komunizma, odnosno živi svjedoci “neuspjeha socijalističke ekonomije” kako to nalažu revizionističke tendencije.

Na tome se i gradio narativ o zajedničkim, ekonomskim i političkim, žrtvama komunizma.

Posljednje desetljeće u akademiji i na njenim konferencijskim/festivalskim/galerijskim ili općenito event-marginama, a onda logično i u izdavaštvu, svjedočimo povećanom interesu za period jugoslavenskog socijalizma. Do te mjere da se stvorila i zasebna ladica koja skuplja sve te interdisciplinarne interese pod oznakom jugoslavenskih studija. Prvotno nastala kao cinična i pomalo melankolična doskočica, danas jugoslavenske studije su gotovo pa bibliografska oznaka pod koju se onda svrstavaju svi ti pokušaji “novog promišljanja socijalističke Jugoslavije—njene strukture, karaktera i nasljeđa”⁰¹ često, nažalost i nužno, projektno kreirani da bi obilježili određene datume (poput aktualne stogodišnjice “zajedničke države”) ili pak zajahali na valu globalno visokog burzovnog kotiranja jugoslavenskog nasljeđa u kulturi, odnosno, prije svega suvremenoj umjetnosti i arhitekturi. Drugim riječima, ta fluidna interdisciplinarnost same oznake studija i pristupa temama, a onda i činjenica da je njeno polje jedna arhivska, da ne kažem arheološka, rabota “povratka u prošlost” daje joj nesiguran status jer pretpostavlja distancu i autorefleksiju, što opet pretpostavlja određeno vrijeme i

resurse, ono što u ovim vremenima čini kao luksuz koji si malo tko može priuštiti. U realnosti historijskog revizionizma ili pak projekata kratkoročno i ignorantski okrenutih razvoju i budućnosti koji se urušavaju pred našim očima, Jugoslaviji ne ostaje ništa dugo nego taj preostali prostor margine, odnosno pokušaja koji je često i pogreška. A opet, pokušaja koji nam se u tako iscrtanom kontekstu čini nužnim jer upravo kontrira svemu aktualnom. S druge pak strane, i kada uđe u mainstream prostore (galerijske, akademske, projekcijske), bavljenje socijalizmom i Jugoslavijom odražava neke trenutne političke, kulturne ili kulturnopolitičke tendencije, dok Jugoslavija i njene kontradikcije ostaju po strani—kao ornament nekog važnijeg iskaza i suvremenijih potreba.

GEOGRAFIJA NESRAZMJERA

Odmah da se autorski amnestiram, ni ovaj tekst nema ambiciju da se puno odmakne od toga, odnosno vlastitog pabirčenja po povijesti

Jugoslavije zarad nekih aktualnijih ili bar postjugoslavenskih pitanja. Iako je prošlo više od četvrt stoljeća od njenog formalnog kraja, proces uništavanja njenog nasljeđa traje i danas, a problemi tada postavljeni i donekle osviješteni—iako ne i riješeni—ostaju pitanja i naše generacije. Gorko-slatko je prokletstvo te generacije, koja je samo rođena (ako i to) u Jugoslaviji, na kraju njenog “projektnog ciklusa”, da joj se stalno vraćamo znajući da je to jedino emancipacijsko političko nasljeđe na koje se možemo referirati. I to ne samo kao usputnu fusnotu u stručnim tekstovima nego i u nekim budućim pokušajima traženja političkog odgovora na pitanja s kojima se suočavala ta ista Jugoslavija, odnosno detektiranja kontradikcija na kojima se gradila i izbjegavanja onih na kojima se uništavala.

A svakako jedno od tih značajnijih pitanja i kontradikcija jugoslavenskog perioda koje sve više zanima i jugoslavenske studije je pitanje razvoja, odnosno nesrazmjera u razvijenosti pojedinih dijelova Druge Jugoslavije. Ili plastično ekonomski rečeno, riječ je o državi koja je imala nezapamćen rast i ekonomski *boom* “naročito između 1957. i 1961., kada se Jugoslavija spominje kao zemlja s najvećim privrednim rastom na svijetu—12-13 posto godišnje, odnosno više od Japana u njegovim boljim vremenima”⁰² Ali istovremeno je od Vardara pa do Triglava imala dva, pa i više svjetova toliko različitih po svom ekonomskom razvoju i modernizacijskom stupnju, da se danas te razlike čine puno važnijim od onih kulturnih i nacionalnih u razumijevanju raspada Jugoslavije, a onda i povratnog razumijevanja ili reinterpretacija potonjih. Godine 1979. kada su reformizmi, odnosno različiti pokušaji rješavanja problema neravnomjernog razvitka došli svom kraju, a neoliberalni projekt dobivao svoje jasne konture i lokalne aplikacije “42% populacije na Kosovu i Metohiji se još uvijek bavilo poljoprivredom u usporedbi s 12% slovenske populacije; stopa smrtnosti novorođenčadi na Kosovu je bila 68 na 1000, u Sloveniji tek 15.5, dok je nezaposlenost bila 38% na prema 1%”⁰³ Problem regionalnog razvoja, kako bismo ga nazvali suvremenim *policy*-jezikom doista jest bio jedna od glavnih tema rasprava partijske razine odlučivanja pa onda i raznih reformskih pokušaja (od pedesetih naovamo) kao i stručnih rasprava koje su ih podržavale ili pratile. Pritom se problem regionalnog razvoja nije iscrpljivao u ovoj plastičnoj dihotomiji Slovenija—Kosovo koja je pokazivala krajnje točke jugoslavenske razvojne geografije i bila najčešća metafora, ali i hiperbola njenih kontradikcija. Ta je dihotomija paralelno i skrivala neke druge geografije i probleme kojima ćemo se baviti u ovom tekstu.

01 Iz opisa stalnog programa Muzeja Jugoslavije u Beogradu “Razgovori o Jugoslaviji: Uvod u (post) jugoslovenske studije” pokrenutog 2014. godine

02 Pulig, Srećko: “Kakvo društvo hoćemo”, *Novosti*, <https://www.portalnovosti.com/kakvo-drustvo-hocemo>, 2018.

03 Flaherty, Diane: “Plan, market and unequal regional development in Yugoslavia”, u: *Soviet Studies*, 40(1), str. 101, University of Glasgow, Glasgow, 1988.

Davor Konjikušić,
Aura: F37, 2015.

Izložba Znaci i šaputanja,
Galerija Nova, 2018. •
FOTO: IVAN KUHARIĆ

KAMEN, KRŠ I NJEMAČKA

Neravnomjeran razvoj, zakašnjela modernizacija ili prežici nekih ranijih mentaliteta koji uspijevaju i u novim društvenim odnosima, nisu bili samo pitanje koje je opterećivalo Jugoslaviju na saveznoj ili na načelnoj razini, nego i unutar njenih pojedinačnih republika, a onda i mikroregija. Jer jednostavna geografska metafora Slovenija-Kosovo, odnosno sjever-jug, nije odgovarala na pitanje unutrašnjih razlika u razvoju dijelova pojedinih republika koje su se iskazivale i kroz stupanj industrijalizacije kao temeljnog razvojnog alata moderne Jugoslavije, ali i kroz stope nezaposlenosti kao još jedan bitan pokazatelj razvijenosti pojedinih područja. Naime, iako podaci o razlikama u stopama nezaposlenosti potkrepljuju onu pojednostavljenu razvojnu sliku sjever-jug, ne odgovaraju na pitanja o geografskoj i sektorskoj distribuciji te nezaposlenosti u samim republikama. To pitanje dodatno podcrtava, a onda i usložnjava činjenica da se na radne migracije u inozemstvo odlučuju nezaposleni iz relativno razvijenijih dijelova države (Slovenija, Hrvatska i Vojvodina) plus Hercegovina što se donekle može objasniti geografskom blizinom ili lakšom dostupnosti zapadnih zemalja radnicima iz “sjevernijih” krajeva SFRJ, ali opet nedovoljno da bi do kraja razriješilo fenomen nerazvijenosti, a onda

Iako je prošlo više od četvrt stoljeća od njenog formalnog kraja, proces uništavanja njenog nasljeđa traje i danas, a problemi tada postavljeni i donekle osviješteni—iako ne i riješeni—ostaju pitanja i naše generacije. Gorko-slatko je prokletstvo te generacije, koja je samo rođena (ako i to) u Jugoslaviji, na kraju njenog “projektnog ciklusa”, da joj se stalno vraćamo znajući da je to jedino emancipacijsko političko nasljeđe na koje se možemo referirati.

i političkog i kulturnog tretmana tog fenomena koji je jednako zaokupljao i republička partijska vodstva; političke, kao i kulturne radnike.

Personifikacija tog problema i u jugoslavenskim studijama, figura je gastarbajtera, odnosno radnika na privremenom radu u inozemstvu—najčešće u Zapadnoj Njemačkoj i Austriji koje su bilateralnim sporazumima sredinom šezdesetih godina otvorile svoje granice radnicima iz Jugoslavije (ali i Južne Europe općenito: Turske, Grčke, Italije, Portugala i Španjolske) da bi nadomjestili nedostatak radne snage u svojoj paralelnoj modernizacijskoj priči. Jugoslavija, pritom, izvozom radnika u zemlje kapitalističkog centra rješava dijelom i spomenute razvojne probleme, odnosno višak nezaposlene radne snage koja ne nalazi svoje mjesto u samoupravnom socijalizmu, često i zbog toga što dolazi iz onih dijelova države u kojima razvoj infrastrukture, industrije, a onda i sveopći modernizacijski projekt, kaska za razvojem republičkih centara. Kako je Ante Jerić u zadnjem broju ovog časopisa iznio, vodeći se podacima nekadašnjeg zagrebačkog Instituta za geografiju *Porijeklo i struktura radnika iz Jugoslavije u SR Njemačkoj iz 1970.* koji se bavi razdobljem radnih migracija od 1965. do 1968., područja odakle je odlazilo najviše radnika na rad u inozemstvo “bile su općine u gospodarski slabo razvijenom planinskom i krškom području Dalmatinske zagore (s Imotskom krajinom), jugozapadne Bosne i zapadne Hercegovine” te “općine u Panonskoj nizini, zatim u sjevernoj i istočnoj Hrvatskoj, Bačkoj i sjeveroistočnoj Sloveniji”. U ovom slučaju ćemo se ograničiti na

ove “prve” upravo zbog njihove političke uloge ili reprezentacijske funkcije (često i prenaplašene) u kasnijim jugoslavenskim scenarijima.

VIKTIMIZACIJA DIJASPORE

Zato, osim tih evidentnih otegotnih reljefnih činjenica i nasljeđa ekonomske zaostalosti, pretpostavimo da postoji i svojevrsan podtekst te razvojne stagnacije, odnosno zakašnjele ili prespore modernizacije i u socijalizmu koje su se onda manifestirale u političke tendencije primarno — hrvatskog nacionalizma. Njegova geografska rasprostranjenost nam se i danas čini kao primarna otegotna okolnost za širenje iole progresivnih političkih ideja u tim krajevima. A onda i ključnom stavkom u raspravi o budućnosti lijevih ili emancipacijskih tendencija u ovim krajevima. Pritom “hibridna figura kapitalizma i socijalizma”⁰⁴ u liku gastarbajtera koji istovremeno predstavlja znamen kontradikcija socijalističke prošlosti, ali i našu globalnu suvremenost sa svim svojim poskliznućima, čini se kao zgodan okvir za promatranje lokalne političke povijesti i suvremenih potreba za političkom emancipacijom određenih krajeva koji nose stigmatu “zaostalih” i “konzervativnih”.

Iako su Dalmatinska Zagora i Zapadna Hercegovina bile u različitim socijalističkim republikama, dijele mnoge zajedničke karakteristike poput atributa “iseljeničkog kraja”, kako smo vidjeli i u podacima Instituta za geografiju. Kulturni topos vječno nedovršenih roh-bau dvokatnica tek je jedna od znakova zajedničke priče i gastarbajterskog nasljeđa ovog područja koji se često zajedno neprecizno podvodio pod nešto apstraktniji, ali u hrvatskoj političkoj kulturi jasno ideološki obojan termin dijaspore. U kasnijem razdoblju, ta će se dijaspore konstituirati kao ključan politički faktor u formiranju nezavisne države, odnosno rušenju Jugoslavije. Dogovor te hrvatske dijaspore (u koju su nasilno ugurani i ekonomski migranti, odnosno gastarbajteri) i konvertita bivšeg sistema otjelovljenog kroz HDZ, odnosno političko partnerstvo Gojka Šuška i Franje Tuđmana kao stožernika tih dviju grupacija, bio je buldožder tih procesa i nositelj ideologije postkomunizma. Njihova primarna gesta je bila masovna viktimizacija svega šta joj dođe pod nos pa onda i ekonomskih migranata koji su svrstani u zajednički kofer s ustaškom migracijom i isporučeni na oltar domovine. Kako već citirani Boris Buden primjećuje, dogodilo se “ideološko prisvajanje gastarbajterskog fenomena”. Oni su tako istovremeno postali stvaraoci nove države (kao dio dijaspore) i žrtve komunizma, odnosno živi svjedok “neuspjeha socijalističke ekonomije”⁰⁵ kako to nalažu revizionističke tendencije. Na tome se i gradio narativ o zajedničkim, ekonomskim i političkim, žrtvama komunizma.

GRIJESI OTACA

Međutim priča o gastarbajterima i “pasivnim krajevima” nije tako jednostavna kako nalaže binarna slika ideologije totalitarizma. I da bi je se donekle ispriopovjedalo, potrebno se vratiti u godine iz kojih sežu oni podaci zagrebačkog Instituta za geografiju. Naime, reforme šezdesetih, koje će postati *buzzword* tih godina i pratiti Jugoslaviju do

njezinog uništenja, za cilj imaju smanjiti očigledne razlike u modernizacijskim etapama i brzinama među jugoslavenskim regijama: Kosovo po svim ekonomskim podacima je daleko iza ostalih regija, Makedoniju je 1963. pogodio strašan potres koji je dodatno usporio njen razvoj, a Bosna i Hercegovina iako se lijepo industrijalizira, ima krajeva u kojima svega 3% stanovništva radi u industriji, a i terenske organizacije su u velikim problemima jer se članstvo masovno isključuje i to najčešće zbog njihove — religioznosti.

To su samo neke od informacija o kojima se tijekom kasnih pedesetih i u prvoj polovini šezdesetih aktivno raspravlja u sklopu partijske organizacije mostarskog sreza pod koji spadaju i “hrvatski krajevi” zapadne Hercegovine. I još prije nego će Jugoslavija u jednom od reformskih paketa okretanja tržištu otvoriti svoje granice za migracije radnika iz ovih krajeva, zapisnici partijskih sastanaka bilježe zabrinutost za iseljavanje ili kako u jednom od njih stoji: “bježanje” mahom mladih, nezaposlenih i neoženjenih muškaraca u inozemstvo.⁰⁶ Slijedila je i detaljna partijska analiza “bježanija” iz ovih krajeva, ali i popratni strah i paranoja lokalnog partijskog vodstva prema svim oblicima migracija bez obzira na njihove povode. Ta “vrlo složena i za pozitivno rješavanje vrlo komplikovana”⁰⁷ situacija u zapadnoj Hercegovini, čija je najvidljivija manifestacija upravo bila ekonomska (i manjim dijelom: politička) migracija u inozemstvo, odraz je zapostavljenosti tog kraja, odnosno njegovog parcijalnog isključenja iz modernizacijskih procesa. Nisu svjedočili tome samo suhoparni ekonomski pokazatelji nego i činjenica loše razvijene prosvjetne i kulturne infrastrukture i paralelizam one crkvene koja je ostala kao jedina opozicijska kultura socijalizmu u Hercegovini. Represivni odgovor partije na bilo kakav oblik pa čak i one ritualne (kalendarske ili životne) religioznosti bio je pritom kontraproduktivan upravo zbog nepostojanja adekvatnih, altiserovski rečeno, ideoloških aparata države koji bi stvarali kulturu socijalizma.

Autokritika dotadašnjeg partijskog djelovanja kroz Mostarsko savjetovanje 1966. koje je okupilo sve važnije društveno političke radnike iz Hercegovine, došla je prekasno da bi ispravila poslijeratnu politiku koja je cijeli jedan kraj odlučila stigmatizirati zbog sudjelovanja nadprosječno velikog broja stanovništva u neprijateljskim redovima. Ne čudi stoga da su upravo ovi krajevi, paradoksalno — upravo oni koji su stigmatizirani kao parohijalni, provincijalni i šovinistički — poslali najviše radnika u svijet. Oni pritom nisu bili samo “pioniri svijeta globalnog kapitalizma” u koji je Jugoslavija svojim reformama polako zakoračila, nego i stalni podsjetnik ljevici na njene greške s čijim posljedicama, ako ima ikakve ambicije, se treba i danas baviti.

ZAKLJUČNO O POLITIČKOJ PERIFERIJU

Naravno, ovaj tekst ne vodi želja da amnestira sve političke aktere pridošle iz ovih krajeva od nacionalizma, nego da bilježi u kojim se materijalnim uvjetima takav nacionalizam razbuktao, koje je kontradiktorne figure taj kontekst stvorio i koje greške je ljevica pritom počinila. Da se vratimo na kraju na jugoslavenske studije, odnosno istraživanje Jugoslavije i suvremene potrebe i ambicije: istraživanje ovakvih “džepova” naše povijesti čini se nasušnim, ne samo da bi se bolje razumio jugoslavenski socijalizam i njegova heterogenost, nego i da bi se stekle određene pouke za budućnost u kojoj emancipacijska politika neće polaziti i ograničiti se na centar, nego se širiti iz margina, a iz svojih kontradikcija stvarati strategiju pobjede, a ne rahlo tlo vlastitog poraza i propadanja. ✘

06 U konkretnom slučaju riječ je o zapisniku sa sastanka Sreskog komiteta Mostar iz 1960., a citirano prema tekstu Husnije Kamberovića (2011) “Mostarsko savjetovanje”, *Hod po trnju: iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu.

07 Ibid. prema Kamberović, str. 159.

Gastarbajteri su tako istovremeno postali stvaraoci nove države (kao dio dijaspore) i žrtve komunizma, odnosno živi svjedok “neuspjeha socijalističke ekonomije” kako to nalažu revizionističke tendencije. Na tome se i gradio narativ o zajedničkim, ekonomskim i političkim, žrtvama komunizma.

04 Buden, Boris: “Jugogastarbajteri — vjesnik naše suvremenosti”, *Novi list* <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Jugogastarbajteri-vjesnik-nase-suvremenosti>, 2014.

05 Buden, Boris: “Gastarbajteri, glasnici budućnosti”, *Slobodni filozofski*, <http://slobodnifilozofski.com/2012/08/boris-buden-gastarbajteri-glasnici.html>, 2012.

MARIO KIKAŠ je kritičar i publicist. Stalni je suradnik portala *Kulturpunkt i Bilten* te kustoskog kolektiva **BLOK**. Od 2012. do 2014. član je uredništva dvotjednika *Zarez*, a od 2014. do 2017. glavni je urednik časopisa *RAD*, koji izdaje Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju čiji je i član. Živi u Zagrebu iz kojeg često bježi.

za kulturu, **Tim Renner**, upozoravajući na to da gradska politika prijeti da iz gradskog krajolika u potpunosti izagna kulturu, koja je — u bliskoj simbiozi s nekretninskim i turističkim biznisom — generator razvoja ovog grada. Komparativne prednosti Berlina u utrci s drugim svjetskim metropolama, upozorava **Renner**, nestat će, a s njima onda i stalni prtok kreativaca.

Ideološke smjernice Zemlje potrebno je promotrati kako u zemljaškom integralnom programu, koji je emancipatorski u odnosu na instituciju umjetnosti u građanskom društvu, tako i kao primjer umjetničke prakse u uskoj vezi s političkim djelovanjem u okviru širih nastojanja za formiranjem socijalističkog društva.

01 Pozivam se na kolektivno istraživanje koje smo kao BLOK proveli i prezentirali u formatu izložbe pod naslovom "Problem umjetnosti kolektiva — slučaj Zemlja" 2016. godine: <http://blok.hr/hr/projekti/problem-umjetnosti-kolektiva-slucaj-zemlja>. Pregledni tekst objavile smo u zborniku *Lekcije o odbrani: Da li je moguće stvarati umjetnost revolucionarno?*, KURS i Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd, 2017.

Takva ideja kulture, pa i umjetnosti kao kulture u najužem smislu, kao generatora ekonomskog razvoja nesumnjivo priznaje njezinu ulogu u ne-umjetničkom svijetu, međutim ne i ulogu i učinke ne-umjetničkog svijeta na samu umjetnost. Privlačenje ogromnog broja umjetnika i kreativaca u jedno kreativno središte intenzivira njihovu međusobnu konkurentnost, povećava rezervnu armiju radne snage, a povratno ima učinak i na cijenu rada. Globalizirani svijet umjetnosti kao svijet bez granica i podjela time otkriva svoju drugu, ne tako svijetlu stranu. Uz sve to, distribucija samih umjetničkih proizvoda pa čak i onih društveno angažiranih, odvija se ili u usko profesionalnim ili nešto širim okvirima industrije turizma, ali nikad ne izlazeći iz okvira privilegiranih skupina i njihove recepcije i konzumacije.

ZEMLJA U CENTRU PERIFERIJE

Kako smo početno ustvrdili, specifični status umjetnost je dobila u okvirima uspostave kapitalističkoga društva, stoga je opravdano osvrnuti se unatrag u potrazi za umjetničkim odgovorima u vrijeme kad u lokalnom kontekstu kapitalistički odnosi počinju dominirati proizvodnjom. Pritom, pod lokalnim kontekstom podrazumijevam upravo onaj prostor europske (polu)periferije zajedno sa svojim specifičnostima koji proizlaze iz te geografske, historijske i ekonomske pozicije. Riječ je o vremenu nakon Prvog svjetskog rata i prostoru Balkana i tada jugoistoka raspadnute Austro-Ugarske monarhije na kojem nastaje Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Riječ je o još uvijek pretežito agrarnoj zemlji, u kojoj je čak 80% stanovnika živi na selu. Neuspjela agrarna reforma, koja je seljacima ostavila obavezu plaćanja rente, ne samo da nije mogla riješiti probleme ruralnog siromaštva, nego je i potaknula izvlaštavanje seljačkog stanovništva te ga natjerala u emigraciju u inozemstvo, ali i u velike gradove, poput Zagreba, koji se ubrzano industrijaliziraju tijekom 1920-ih i 1930-ih godina. Naime, industrijalizirane zemlje europskog centra u takvoj perifernoj zemlji nalaze jeftine sirovine i jeftinu radnu snagu pa Zagreb postaje industrijsko središte nove države u koji se slijevaju migrantski radnici sa sela, ali i iz drugih krajeva monarhije. Demografski boom (porast broja stanovnika s oko pedeset tisuća 1860. do preko 200.000 1930. godine) nije praćen adekvatnim stambenim politikama pa migrantski radnici žive u slumovima koji niču na periferiji, a životne prilike u tim 'kućama' izvor su bolesti, posebno tuberkuloze od koje je u to vrijeme umirao svaki četvrti stanovnik Zagreba.

U takvim se prilikama javlja umjetničko udruženje Zemlja kao jedno od prvih organiziranih i programatski usmjerenih okupljanja umjetnika na ovim prostorima.⁰¹ Inicijalne ideje za udruživanjem (likovnih) umjetnika javile se, nimalo slučajno, na relaciji Zagreb-Pariz. Naime, sferom likovne umjetnosti u to vrijeme dominira europsko moderno slikarstvo, s centrom u Parizu, stoga su likovni umjetnici, pa tako i svi budući *Zemljaši*, boravili tamo na postdiplomskim stipendijama. Nakon što bi 'apsorbirali' duh tadašnje 'europske'

umjetnosti, kroz vlastitu su je praksu donosili i u zagrebačke buržujske salone i galerije. No, *Zemljaši* se već u toj fazi kritički postavljaju prema takvoj nametnutoj im ulozi u reprodukciji vladajuće ideologije i pokazuju avangardne tendencije u otporu prema buržujskoj instituciji umjetnosti. Kako **Krsto Hegedušić** piše u pismu **Otu Bihalji Merinu**:

"Drugovao sam (u Parizu) sa slikarom **Junekom** i dogovario se o formiranju neke revolucionarne grupe mladih umjetnika koja bi se borila protiv naše nesamostalnosti i epigonstva u slikarstvu. Razvijao sam teoriju kako bi trebalo u naše slikarstvo unijeti kao siže radnika i seljaka [...] Istovremeno su se u Zagrebu dogovarali **Postružnik** i **Tabaković** o potrebi formiranja grupe mladih. Kako sam se u drugoj polovici 1929. definitivno vratio kući, te su se dvije težnje spojile. Povelu su se razgovori o formiranju grupe koja se u prvoj polovici 1929. oformila kao grupa *Zemlja*."⁰²

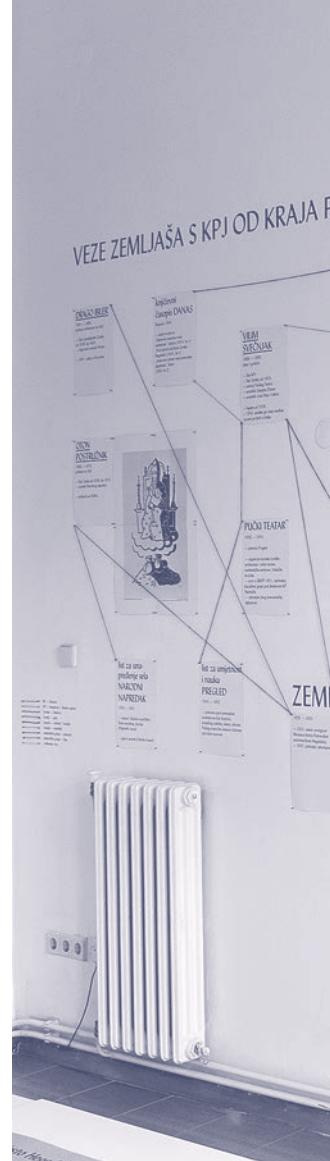
Program Udruženja definiran je na sastanku 22. svibnja 1929. godine, a već u prvim redcima (kao cilj, odnosno svrha *Zemlje*) ističe se "nezavisnost našeg likovnog izraza" koja se ima postići "borbom protiv kurseva iz inozemstva", posebno "borbom protiv lar-pur-lara" te "dizanjem likovnog nivoa". Koliko je duboko borba protiv kurseva iz inozemstva prožimala zemljaško djelovanje svjedoči i navod iz jednog od zapisnika sastanka u jeku rasprava oko II. izložbe (Pariz, 1931.) u kojem **Antun Augustinčić** predlaže da se osnuje tzv. *dumping*-odjeljenje: slikari bi bili pozvani da izrade slike u maniri impresionizma i kolorizma i da ih potom izlažu i prodaju po niskim cijenama.

Taj svojevrsni anti-europeizam dosad se dominantno interpretirao kao odraz nacionalnog, pa i nacionalističkog, i svakako anti-kozmpolitskog usmjerenja Udruženja. To vrijedi čak i za interpretacije *Zemlje* iz perioda socijalističke Jugoslavije.⁰³ Međutim, odbacivanje "inozemnih kurseva" i traženje vlastitog likovnog izraza pogrešno je gurati u uske granice stilske analize, ove ideološke smjernice Udruženja potrebno je promotriti kako u zemljaškom integralnom programu, koji je emancipatorski u odnosu na instituciju umjetnosti u građanskom društvu, tako i kao primjer umjetničke prakse u uskoj vezi s političkim djelovanjem u okviru širih nastojanja za formiranjem socijalističkog društva. Utoliko su te naknadne interpretacije ostale prikladnije u ideji "svijeta umjetnosti", ne nalazeći prikladnog aparata za valorizaciju kolektivističkog pristupa umjetnosti.

O SELU I O GRADU

Kako se odbacivanje europskog stila odražavalo na estetiku *Zemlje*? Na sadržajnoj razini već u izboru da se prikazuje svakodnevni život obespravljenih slojeva, kako u gradu tako i na selu. *Zemljaši* su život na selu prikazali u svim njegovim dimenzijama — od teškog rada na polju, preko izvlaštenja i nameta kao ostataka feudalnog sistema, do crkvenih procesija i seoskih proslava — te, jednako iscrpno, životne uvjete proletarijata u Zagrebu toga vremena. Supostavljanje ovih dviju motivskih struja ukazuje na neodjeljivost procesa koji zahvaćaju urbanu i ruralnu sredinu, ali i opredijeljenost *Zemljaša* za materijalistički pristup društvu i poziciji umjetnosti u njemu.

Ta likovnost *Zemljaša* bila je u osnovi napad na instituciju građanske umjetnosti: motivi su redo-

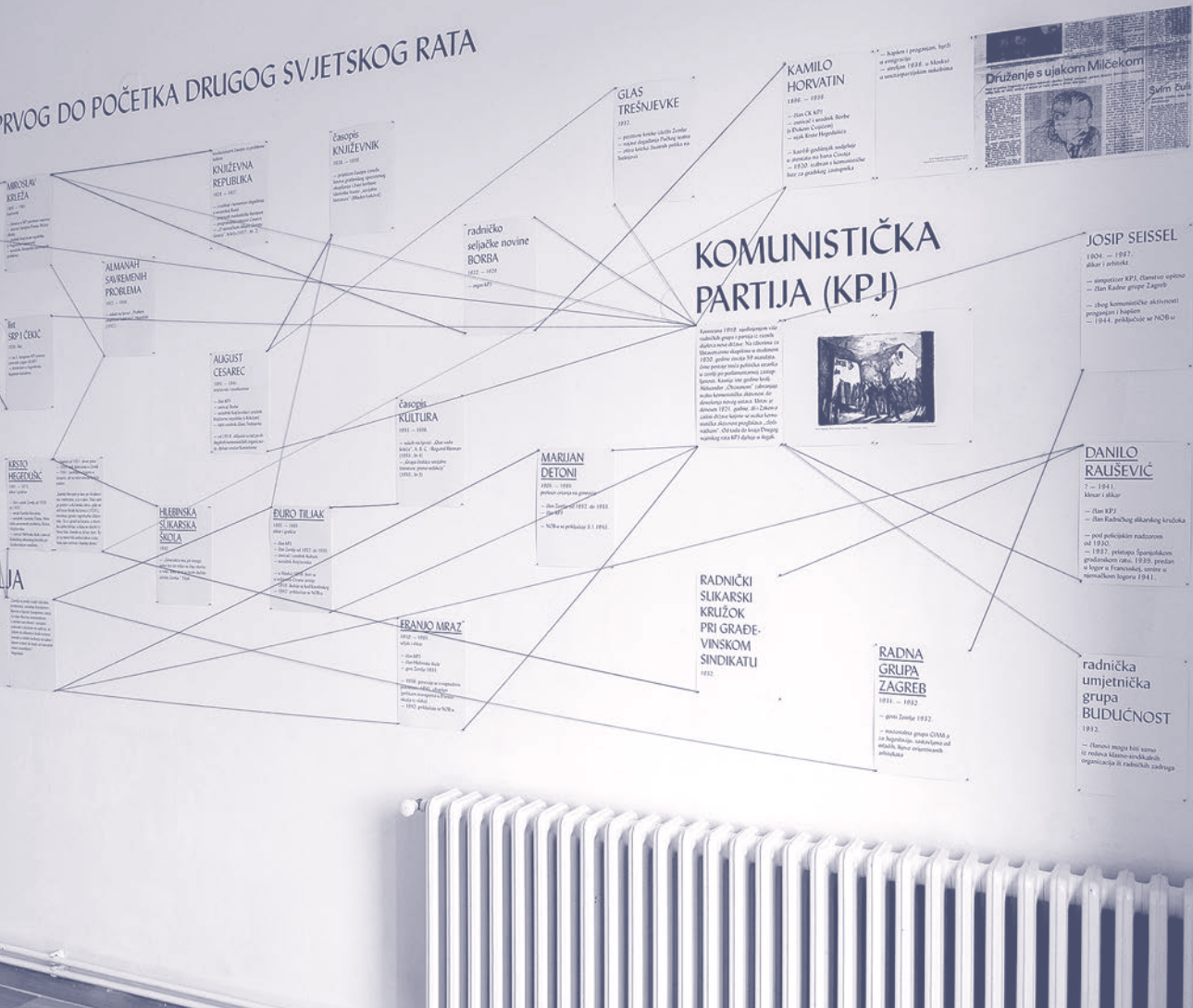

Ideja kulture i umjetnosti kao generatora ekonomskog razvoja nesumnjivo priznaje njihovu ulogu u ne-umjetničkom svijetu, međutim ne i ulogu i učinke ne-umjetničkog svijeta na samu umjetnost.

02 Depolo, Josip: "Zemlja 1929.–1935." u: *Revolucionarno slikarstvo*, Spektar, Zagreb, 1977., str. 14

03 Primjerice Matko Meštrović u tekstu "Socijalne tendencije u hrvatskom slikarstvu između dva rata", u: *Od pojedinačnog općem*, Mladost, Zagreb, 1967.

PRVO DO POČETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA

Izložba *Problem umjetnosti kolektiva – slučaj Zemlja*, 21.12.2016. – 21.2.2017., BAZA, Zagreb • FOTO: SRBAN KOVAČEVIĆ

Dok su Zemljaši sudjelovali u socijalističkoj revoluciji i kasnije u izgradnji socijalističkog društva sa širokom mrežom javnih institucija, umjetničke prakse koje danas preuzimaju političku agendu i/li servise socijalne države bez političkog projekta otpora kapitalizmu prije su dio sistema koji ih rastače.

vito otvoreno politički, a prevladava korištenje jeftinog i masovnog medija grafike.⁰⁴ No ono što *Zemlju* čini posebno zanimljivom je njihov “integralni program”, odnosno kreativni rad sa svim članovima društva: seljacima, radnicima, djecom. U vrijeme kada je umjetničko obrazovanje bilo rezervirano za odabrane pojedince iz viših slojeva, *Zemljaši* organiziraju slikarske radionice (Krsto Hegedušić 1930. pokreće Hlebinsku slikarsku školu za seljake, a 1932. slikarsku radionicu u Sindikatu građevinskih radnika) i kružoke (kakav je bio *Pučki teatar* pokrenut 1932.) na kojima slojeve isključene iz svijeta umjetnosti potiču da vlastitu stvarnost, sa svim njenim problemima i kontradikcijama, prevode u likovni jezik.⁰⁵

04 Đuro Tiljak u tekstu pod naslovom “Izložba Zemlje” objavljenom u *Književniku* 1933. piše: “Ova je izložba još jedanput pokazala kako savremena grafika, razvijajući se organski povezana s potrebama i pokretima masa, dobiva, kao jedan od instrumenata te borbe, sve veću važnost i kako pod diktatom svog zadatka stvara neprestano nove umjetničke izraze i forme.”

05 “Generalica ima još mnogo, samo što im nitko ne daje olovku u ruke, kako je to u ovom slučaju učinila Zemlja.” (Đuro Tiljak u tekstu “Izložba Zemlje”, u: *Književnik* br. 10, listopad 1931.)

Povezanost grada i sela u okvirima kapitalističke proizvodnje najjasnije je došla do izražaja u radovima arhitekata, sekcijama “Kuća i život” (IV. izložba *Zemlje*, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1932.) i “Selo” (V. izložba *Zemlje*, Umjetnički paviljon, 1934.). Dok je prva sekcija istraživala odnos stanovanja i društveno-ekonomskih odnosa u gradu, sekcija “Selo”, koju potpisuju Stjepan Planić i Ernest Tomašević, izložila je stambene uvjete na selu, opet ne zaobilazeći njihovu političko-ekonomsku podlogu — krizu koja je seosko stanovništvo potjerala u grad. Pored crteža Zdenke Sertić, fotografija Higijenskog zavoda i Etnografskog muzeja iz Zagreba te reportaža Krste Hegedušića iz Podravine i Ernesta Tomaševića iz Bosne, Posavine, Zagorja i okolice Ozlja, posebno se ističu paneli koje je izradio Stjepan Planić. Jednostavni paneli sadrže crteže i tlocrte seoskih kuća te parole ispisane rukopisom koje razotkrivaju procese proletarizacije seljačkog stanovništva: “Javni trgovci prepuni su jeftine radne snage. Besposlica. Za čovjeka koji je pobjegao sa sela nema povratka na selo. U takvim odnosima stvaraju se bez ikakvog sistema sirotinska predgrađa.”

“Iz siromašnih, ekonomski razrivenih sela kreću mase stanovništva za hljebom i radom u grad.”
 “Stanovi su trgovačka roba ovisna o zaradi na uloženi kapital. Maksimalna eksploatacija.”
 “Iznajmljivanjem parceliranih oranica zarađuju seljaci dvostruko više nego što bi iznosio prihod najboljeg roda pšenice. Na tim oranicama postavljaju si radnici barake.”

Naravno, ovaj se historijski primjer, dakako, ne može kao recept preslikati na savremenu situaciju. Dok su *Zemljaši* sudjelovali u socijalističkoj revoluciji i kasnije u izgradnji socijalističkog društva sa širokom mrežom javnih institucija, umjetničke prakse koje danas preuzimaju političku agendu i/li servise socijalne države bez političkog projekta otpora kapitalizmu prije su dio sistema koji ih rastače.

No, istodobno, danas i upravo u vezi s antimigrantskim politikama u Europi nerijetko se poziva na međuratni period, i to u defetističkom tonu povezivanja krize s bujanjem fašizma. Stoga treba podsjetiti i na to da je isto razdoblje imalo politički projekt koji je stremio promjeni društvenih odnosa, a u ovom okviru posebno na izvanrednu pojavu angažirane umjetnosti u bliskoj vezi s anarhističkim i socijalističkim pokretom. Ta historijska lekcija svjedoči o mogućnosti raskida s idejom “svijeta umjetnosti” kao nužnim korakom u otvaranje socijalističke perspektive u svim svjetovima. ✘

VESNA VUKOVIĆ je kustosica i istraživačica u području društveno angažirane umjetnosti i prevoditeljica. Članica je kustoskog kolektiva BLOK. Od 2007. do 2011. kao vanjska suradnica predavala je na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, a od 2012.-2014. na Umjetničkoj akademiji u Splitu. Tekstove i kritike objavljuje u više medija i stručnih časopisa te na HR3, gdje je od 2012. autorica emisije *Stvarnost prostora*. Urednica je nekoliko publikacija u području savremene umjetnosti.

Gastarbajteri u tekstu i podtekstu

izbor:

Mario Kikaš & Antonija Letinić

Ovaj kolaž skroman je odabir nekolicine radova koji su se u različitim medijima, disciplinama i jezicima bavili temom migracija. Neki pokušavaju oslikati figuru gastarbajtera kao svojevrsan odraz njegove percepcije u društvu, drugi pak naglasak stavljaju na poziciju drugog, stranca, došljaka, odnosno pridošlice u društvu, dok se neki bave temom rada u kontekstu migracija. Namjera kolaža jest ponuditi, bez ulaženja u umjetničke, kontekstualne, vrijednosne ili bilo koje analize i sudove radova, pregled umjetničkih projekata koji su se različitim pristupima bavili temom migranata te pokušali svoja okruženja potaknuti da iz ogoljenog rakursa sagledaju odraze svojih otisaka.

Kristina Leko: Kako živi narod?

Ujesen 2016. u zagrebačkom je MSU-u bila postavljena izložba *Kako živi narod — izvještaj o pasivnosti*, inspirirana knjigom Rudolfa Bičanića *Kako živi narod — Život u pasivnim krajevima* iz 1936. Prvi puta Leko se ovom knjigom pozabavila još na početku gospodarske krize 2008, kada je šetnjom kroz maksimirski park čitala ulomke iz ove knjige koji su zvučali već tada iznimno aktualno i sukladno trenutku. Bičanić je pješice putovao po pasivnim krajevima Hrvatske i Bosne i Hercegovine te bilježio životne prilike i ekonomske odnose među ljudima njegova doba. Točno osamdeset godina kasnije, 2016, Kristina Leko putuje istim krajevima, od Livna, zapadne Hercegovine, Like, Dalamtinske zagore preko zaleđa do otoka, i bilježi životne prilike ljudi danas. Pored toga, dokumentira i njihove prošlosti, životne okolnosti, načine na koje su ljudi osiguravali život i u kakvim su se prilikama nalazili. Dominantna Lekina preokupacija u ovom projektu jest tema pasivnosti, koje su njezine psihološke kategorije, odnosno kako izaći iz tog začaranog kruga pasivnosti te kako gledamo na budućnost. Važna relacija u projektu postavljena je na dilemu otići ili ostati. Naime, krajeve koje posjećuje odredile su radne migracije, primarno one gastarbajterske, u posljednjih šezdesetak godina, a imajući na umu i motive vlastitog odlaska u emigraciju, Leko sustavno kroz rad aspektira i tu temu.

Izložba, je bila podijeljena u osam cjelina, predstavljala je osam različitih mikroekonomskih situacija te se kritički usredotočila na neiskorištene gospodarske i prirodne potencijale, prateći Bičanićevo uvjerenje kako ljudi najbolje sami znaju što treba poduzeti kako bi njihovoj zajednici bilo bolje.

Kako živi narod — izvještaj o pasivnosti. Poučna izložba u osam cjelina, Kristina Leko i suradnici/ce, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb, 2016. • FOTO: DAVID SMITHSON / KRISTINA LEKO.

Bosanci van!
 (Radnici bez granica)
 AUTOR: Andreja Kulunčić
 KOAUTORI: Osman Pezić • Said Mujić • Ibrahim Čurić
 DIZAJN: Dejan Dragosavac-Ruta
 FOTOGRAFIJA: Dejan Habicht

11

On-site projekt za izložbu Muzej na cesti Moderna galerija, Ljubljana, Slovenija, 2008.

Projekt problematizira odnos Slovenaca prema radnicima iz Bosne. Umjetnica je razvila projekt u suradnji s tri građevinska radnika iz Bosne koji su u vrijeme nastajanja projekta radili na restauraciji zgrade Moderne galerije u Ljubljani. Svi četvero potpisali su s Modernom galerijom autorski ugovor i pod istim uvjetima zajedno radili na projektu u prostorijama dislociranog Muzeja. Krajnji produkt suradnje bila je city-lights kampanja u centru Ljubljane. Usmjerenost na četiri glavne teme — uvjeti rada, život u samačkom domu, nekvalitetna prehrana i odvojenost od obitelji — kao i direktan ton kampanje osvještavaju stereotip o Bosancima u Ljubljani i nude njihove „dobre“ uvjete života i rada Slovincima.

Mate Matišić: Cinco i Marinko

Za dramske tekstove Mate Matišića, rodne Ričice pokraj Imotskog neiscrpan su izvor inspiracije, pa zato i ne čudi, s obzirom na bogato nasljeđe gastarbajterske kulture tog kraja, da su oni gotovo redovito prisutni u njegovim radovima. Njegove drame, često oslonjene na žanr groteske, hrane se oralnom kulturnom tradicijom i seljačkom mudrošću iz kojih Matišić gradi osebujne i autentične likove, u susretu s transformacijama, modernizacijama suvremenog društva. Za razliku od mnogih autora koji se zagledaju u vlastite korijene i s njima često ulaze u sukob kroz svoje radove, Matišić svoje likove obožava, s njima suosjeća, divi im se i oni ga iznimno zabavljaju. U tom smislu su i njegovi likovi gastarbajtera, iako uklopljeni u stereotip o gastarbajterskoj figuri, dosljedno individualizirani i socijalizirani. Žanr groteske logičan je odabir za kontekst koji želi uprizoriti, no on je tek polazišni okvir koji autor postepeno okamenjuje u realizmu svakodnevice, a početni smijeh sitnim tkanjem postepeno pretvara u knedlu u grlu. Izdvajanje *Cince i Marinka* tek je nasumičan odabir, možda iz razloga što se radi o tekstu koji je bio inspiracija i za kazališna i za filmska uprizorenja, a na njihovom bi se mjestu mogle naći i *Božićna bajka* ili *Bljesak zlatnog zuba*, da navedemo tek neke. Gastarbajteri Cinco i Marinko, Marinko politički emigrant, a Cinco ekonomski, očajnički se žele vratiti obitelji i rodnom kraju. Kako bi se dokopali domovine, smišljaju plan da se u nju vrate nikako drugačije nego u — mrtvačkom kovčegu. Cilj ove spletke je dobivanje njemačke mirovine od koje bi nastavili živjeti po povratku kući. No, na putu do doma i u realizaciji njihova plana, ispriječit će se brojne peripetije. Tekst je prvi puta postavljen u Satiričkom kazalištu Kerempuh 1992, a 2009. postavlja ga družina Glumci u Zagvozdu, u režiji i izvedbi Vedrana Mlikote i Danka Ljuštine. Prema istom predlošku, Krsto Papić 1998. godine snima film *Kad mrtvi zapjevaju*.

Andreja Kulunčić: Bosanci van!

U ovom bi odabiru mjesto mogli naći mnogi radovi Andreje Kulunčić s obzirom na to da se u svojoj angažiranoj praksi dotakla mnogih tema vezanih uz društvenu nejednakost, poziciju drugoga, diskriminaciju, migracije i rad, kao što su projekti *Nama — 1908 zaposlenih, 15 robnih kuća, O stanju nacije* ili pak *Jedan franak — jedan glas*. Izbor je pao na projekt *Bosanci van!*, iz 2008. godine, koji naslovom aludira na performans — instalaciju *Christopha Schlingensiefa Auslender Raus!* upriličen u sklopu Wiener Festwochena 2000. godine u Beču. U ovom projektu Kulunčić spaja temu migracija i rada, odnosno povezuje s jedne strane radnike koji dolaze nadomjestiti nedostatak radne snage u nekoj sredini, a koja se pritom nalazi izložena napadima, ponižavanjima i isključivanju u sredini u koju dolazi. Projektom *Bosanci van!* Kulunčić se bavi bosanskim građevinskim radnicima u Sloveniji. U suradnji s radnicima, napravljena je serija plakata postavljenih na ulice Ljubljane. Plakati u dizajnu imitiraju estetiku prodavaonica građevinskim materijalom, no prizorima i porukama ukazuju na način na koji su ti ljudi tretirani u toj sredini. Tako na njima stoje poruke poput *Bosanci Ven!, Tiho bodi pa delaj!, Za kogar je dobro je!*

12

Ante Tomić– Hrvoje Hribar: Što je muškarac bez brkova?

U romanu Ante Tomića, kojeg će na film pod istim naslovom adaptirati Hrvoje Hribar, kako već priliči Dalmatinskoj zagori, utkan je i lik gastarbajtera. Marinko, u filmu ga uprizoruje Ivo Gregurević, sa svojom se kćerkom vraća u rodni kraj. Stiže, dakako, u mercedesu, optočen zlatom, u raskošnu kuću sagrađenu njemačkim markama, stečenim teškim fizičkim radom na gastarbajterskim smjenama. Tomićev i Hribarov Marinko utjelovljuje sve društvene predrasude o liku gastarbajtera. Arogantan malomišćanin koji svoju vrijednost dokazuje materijalnim dobrima stečenim u inozemstvu, a tamo ih je stjecao, marno štedio, baš zato da bi se vratio u svoje mjesto i pokazao mu da se popeo stepenicu više na društvenoj ljestvici. Nedaća te želje upravo je u čudi "malog mista" koje svoju okrutnost trenira baš tako da mu nikad neće dopustiti da se dokaže, već će zauvijek u njemu bit redikul i karikatura koja ovdje nije mogla naći posla ni zanata, pa zato odlazi u bijeli svijet. Motiv koji ga tjera da se selu dokazuje i pokazuje upravo je ona slijepa ulica koja ga vodi u to da se kiti i krasi svim onim čime će ga ponovno, u novom ruhu, postaviti na stup srama. Otišao je jer nije mogao uspjeti ovdje. Vratio se kao uspješan čovjek, ali mala sredina ne prašta ni uspjehe ni neuspjehe. Za uspjesima trči zavist, za neuspjesima naslada.

Davor Konjikušić: Sveti ljudi

U seriji portreta *Sveti ljudi*, Konjikušić se koristi metodom antropometrijskog portreta, metodom fotografiranja kojom se umanjuju pogreške pri mjerenju i opservacijama lica, koja se danas koristi za portretiranje kriminalaca, a u vrijeme Drugog svjetskog rata koristili su je nacistički znanstvenici kako bi snimajući Židove potvrdili rasno diskriminatorne teorije. Danas se još ova vrsta fotografije koristi i u svrhu kontrole nad migrantima i tražiteljima azila u zemljama Europske unije. Konjikušić kao početnu točku svog rada koristi službenu "Šablonu za provjeru ispravnosti biometrijske fotografije" koje je fotografima nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju dostavilo Ministarstvo unutarnjih poslova. Slijedeći upute, fotografira portrete tražitelja azila, ljudi bez građanskih prava koji se nalaze u vakuumu između deportacije i odobrenja ostanka unutar EU. Prema vlastitim riječima, autor

"tražitelje azila fotografira prema policijskim uputama, svjesno radeći grešku. Dopuštam minimalne ekspresije lica koje pokazuju njihovu osobnost, odbijajući im oduzeti individualnost i svesti ih na arhivski podatak. Mijenjajući odnose moći propitujem ulogu medija fotografije kao političkog instrumenta za kontrolu i nadzor."

Fotografijama namijenjenim izlaganju u javnom prostoru, Konjikušić pokušava privući pozornost javnosti, objekte svog objektivu učiniti vidljivima te potaknuti raspravu o njihovom položaju, uvjetima u kojima žive u iščekivanju svog statusa te načinu na koji su tretirani u našem društvu.

Barbara Matejčić i Nina Urumov, *I am nobody*, 2012.

Barbara Matejčić & Nina Urumov: *I'm Nobody*

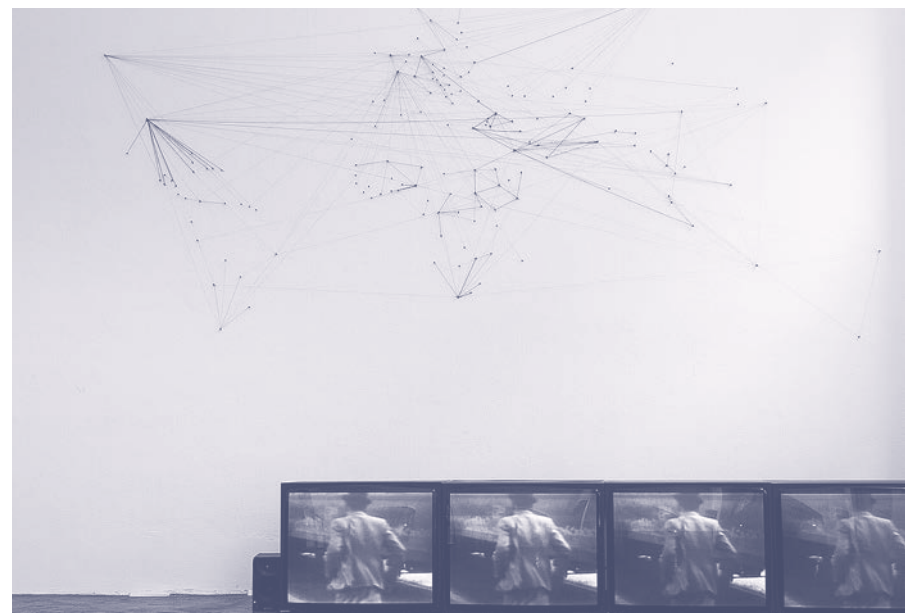
Kratkometražni dokumentarni film *I am nobody* iz 2012. autorica **Barbare Matejčić** i **Nine Urumov** bavi se tražiteljima azila u Hrvatskoj, zemlji iznimno restriktivne politike prema azilantima. Zakon o azilu uveden je 2004. godine, a do 2009. dodijeljena su tek četiri statusa azilanata, no od tada se situacija poboljšava i iz godine u godinu sve većem broju tražitelja odobrava se ovaj status. **Matejčić** i **Urumov** svojim radom pokušavaju skrenuti pozornost na druge teme vezane uz izbjeglice i migrante. Dok se u javnosti o njima govori u kontekstu statistika, ekonomskog opterećenja te sigurnosne ugroze, autorice zanimaju motivi napuštanja doma. Radi se o ljudima koji su bili primorani napustiti svoje domove iz različitih razloga, ratnih, političkih, vjerskih, etičkih ili pak rasnih progona. Svojim filmom one brojeve pretvaraju u stvarne ljude od krvi i mesa, obične ljude sa teškim sudbinama, tugom i sjetom u dnevničkim zapisima, ljude o čijim sudbinama odlučuje bešćutnost birokratskog aparata.

Autorice snimaju devetero tražitelja azila iz različitih zemalja, koji im pričaju svoje priče odgovarajući na naizgled jednostavno pitanje koji to osobni predmet, koji sažima njihove najvažnije uspomene, nose sa sobom u času kada moraju napustiti svoj dotadašnji život.

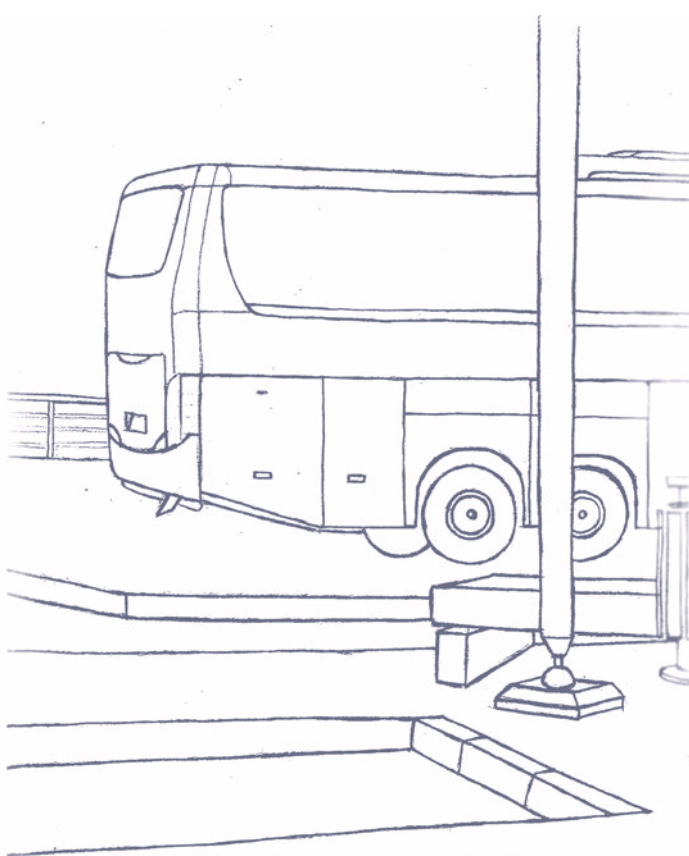
Doplgenger: Kroz noć bez zvezda, tamnu i gustu kao mastilo

Duo **Doplgenger**, koji čine **Izidora Ilić** i **Boško Prostran**, posljednjih se nekoliko godina kroz svoja umjetnička istraživanja bavi odnosnom rata, rada i migracija, odnosno, promjenama strukture radništva i kretanje radništva kao direktne posljedice intenzivnijeg globalnog kretanja kapitala. Riječ je mahom o videoinstalacijama sastavljenima od materijala javnih arhiva pokretnih slika koji bilježe pojedine kontekste i komplekse tih novih globalnih tokova i promjena u strukturi radništva, poput scene odlaska jugoslovenskih radnika sa kolodvora na privremeni rad u inozemstvo. Video-radovi postavljeni u Galeriju Muzeja suvremene umjetnosti Vojvodine, naslovljeni su citatima iz velikih romana "angažirane književnosti" 19. i 20. stoljeća poput *Srca tame* **Josepha Conrada**, *Plodova gnjeva* **Johna Steinbecka** ili *Žerminala* **Emila Zole**, čija je prva rečenica i naslov same izložbe. Konkretno, **Doplgenger** se svojim radovima omeđenim mapom aktualnih migracijskih tokova, bavi povijesnim primjerima i zapisima: od gastarbajtera iz Jugoslavije, preko odlaska jugoslovenskog kapitala u zemlje trećeg svijeta do radničkih pobuna u tim istim zemljama, pokušavajući ih svojim dekonstrukcijskim alatima i intervencijama podići na razinu univerzalnijih iskaza koji nisu tek fusnota o povijesnim primjerima globalnog kapitalizma.

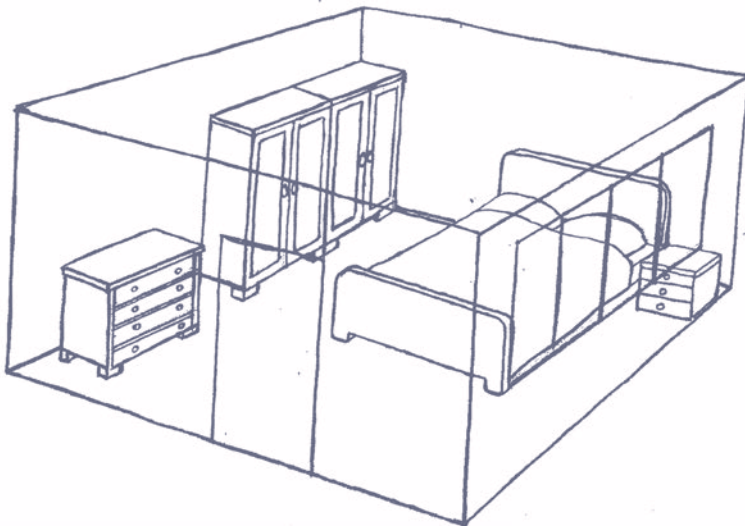
14

Božena Končić Badurina:
iz umjetničke knjige *Ovdje i tamo* u sklopu instalacije
Čemo, čemo... Ja, ma kako čemo?! Duge Mavrinac i Božene Končić Badurine, 2017.

VEĆ PET DANA PRIJE ODLASKA
U ITALIJU JE BOLI TRBUH.
NOĆ PRIJE PUTA UOČE NE
SPAVA.

KOD GOSPOĐE U UDINAMA JE DOBILA
VELIKU SOBU S BRAČNIM KREVEATOM,
DVA ORMARA, KOMODOM I PROZORIMA
KOJI GLEDAJU NA GRAD.

ODŠKRINUTA VRATA

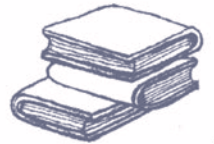

VRATA SVOJE SOBE UVIJEK
SAMO PRITVARA. TAKO
NOĆU MOŽE VIDJETI SVJETLO
I ČUTI ZVUKOVE IZ GOSPODINE
SOBE.

ŠTO UVIJEK NOSI SA SOBOM

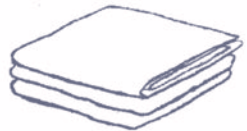
CIGARETE

UGLAVNOM KRIMICE,
PONEKAD LJUBICE

RUČNI RAD

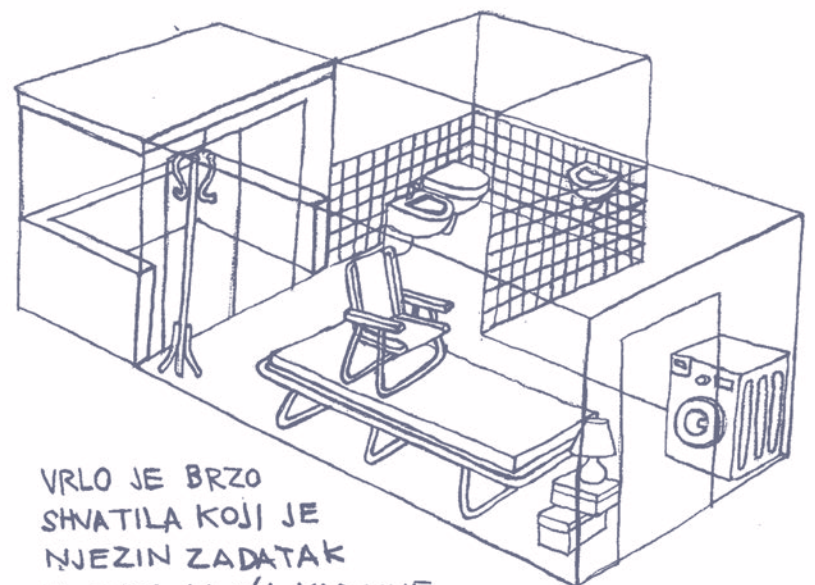

POSTELJINU

KAVU ZA
TURSKU KAVU

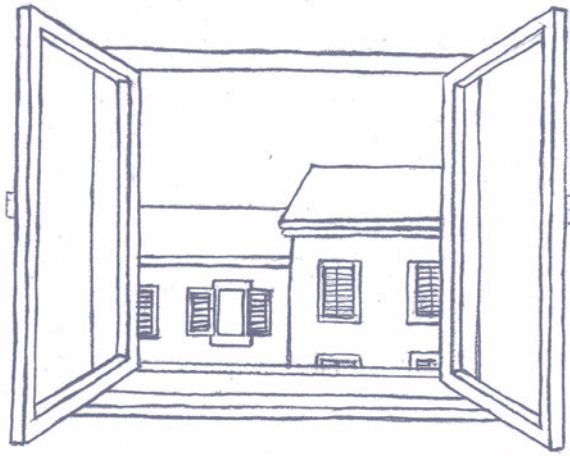

FOTOGRAFIJE

VRLO JE BRZO
SHVATILA KOJI JE
NJEZIN ZADATAK
U OVOJ KUĆI. KAD NIJE
IMALA POSLA U KUHINJI, TREBALA JE BITI
NEVIDLJIVA, U SVOJOJ SOBI, ALI U SVAKOM
TRENU PRIPRAVNA DA SE ODAZOVE AKO
JU GOSPOĐA ZATREBA. ZATO JE STALNO
IMALA OSJEĆAJ KAO DA JE U ČEKAONICI,
KOD DOKTORA NA PRIMJER.

KAVA I CIGARETE

DVAPUT DNEVNO,
UJUTRO I POPODNE,
KUHA TURSKU
KAVU. ESPRESO
NE PODNOŠI, NI
OKUS, NI MIRIS.

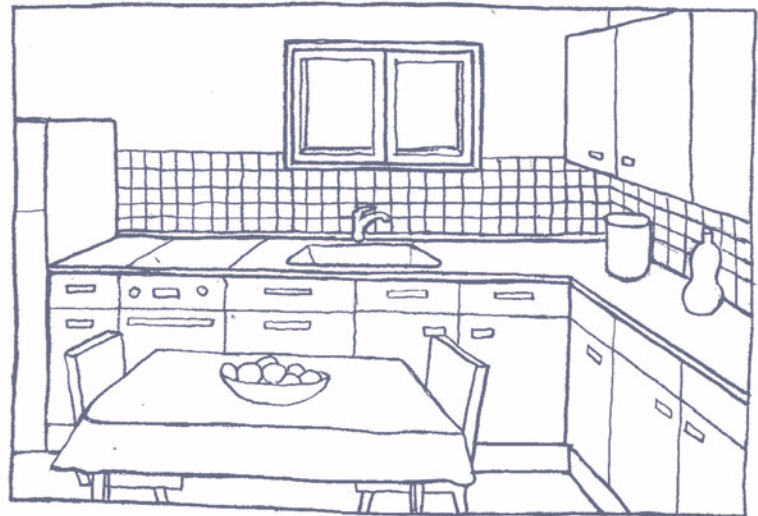
ZATO I U ITALIJU SVAKI
PUT PONESE BAREM POLA
KILE MLJEVENE KAVE ZA
TURSKU KAVU. UZME I
NEKOLIKO KUTIJA CIGARETA.

15

KAD JE PRVO JUTRO U FELETTU
OTVORILA PROZOR SVOJE
SOBE, SUNCE JE BILO NA
KRIVOJ STRANI. TO JU JE
POSVE ZBUNILO.

Ovdje i tamo

FOTOGRAFIJA KUHINJE

MJESTO U TUĐEM DOMU

IDEALAN KUTAK ZA
ODMOR, ČITANJE I
RUČNI RAD NAŠLA
JE U KUHINJI, NA
DRVENOJ KLUPI UZ
PROZOR.

SA SOBOM OSIM OBITELJSKIH
FOTOGRAFIJA UVIJEK NOSI I
FOTOGRAFIJU SVOJE KUHINJE.
NEKOME UOPĆE NE FALI DOM,
NEKE ŽENE KAŽU 'TEK SE
ODMORIM, KAD ODEM ČA!
ALI ONA NE, NIJE TAKVA.
NJOJ NJEZINA KUĆA FALI.

RANO UJUTRO, PRIJE POČETKA
DNEVNIH AKTIVNOSTI, VAŽNO
JE ODVOJITI 5 MINUTA
SAMO ZA SEBE

ONA: "KAKO ĆEMO PLATITI RAČUNE,
PODMIRITI TROŠKOVE?"

ON: "NE BRINI, ĆEMO, ĆEMO..."

ONA: "ALI TI IMAŠ DVIJE HILJADE,
JA IMAM DVIJE HILJADE I
STO, A KĆERI, A KREDIT...
KAKO ĆEMO?"

ON: "MA ĆEMO, ĆEMO."

ONA: "JA, MA KAKO ĆEMO?"

NIKAD U ITALIJI NIJE
KUPILA CIGARETE, SAMO
SVOJE PUŠI. I TO MALO,
DVIJE UZ JUTARNJU I
DVIJE UZ POPODNEVNU
KAVU.

Migrantanski radnici: Laka pješadija globalnog kapitalizma

Jelena Ostojić

Inozemni radnici čine vrlo osjetljivu skupinu s obzirom na izvjesnu nemogućnost ostvarivanja radnih prava u slučaju da su narušena, kao i borbe za bolje uvjete rada. Sindikalno organiziranje, koje inače predstavlja problem svim radnicima bez trajnih ugovora o radu, ovdje je u praktičnom smislu gotovo isključeno.

Radne migracije fenomen su koji ima svoju dugu povijest, a u industrijskom razdoblju obilježavali su ga masovni valovi prema razvijenim zemljama. Ovaj kompleksan narativ precizno ocrtava socioekonomsku geografiju industrijskog i postindustrijskog svijeta. No ograničimo li se vremenski na razdoblje od proširenja Europske unije za 12 novih članica, a onda i Hrvatsku, sužit ćemo raspravu na ono što se kolokvijalno smatra europskom periferijom. To je onaj prostor koji je zauzela Hrvatska, koji s jedne strane karakterizira snažan odljev radne snage u zemlje europskog centra, a s druge sve izraženija potreba za priljevom novih radnika iz takozvanih trećih zemalja.⁰¹

U većem dijelu minolog desetljeća Hrvatsku su karakterizirali vrlo nepovoljni pokazatelji u području rada i zapošljavanja. Izrazito visoke stope nezaposlenosti i njihov kontinuiran rast prekinut je 2014. godine, koja predstavlja početak, uvjetno rečeno, gospodarskog oporavka nakon globalne ekonomske krize započete 2008. Unatoč tom recentnom poboljšanju pokazatelja te činjenici da bilježi i najveći pad nezaposlenosti u postkriznom periodu, Hrvatska je i dalje ostala među zemljama koje prednjače u stopama nezaposlenosti. Međutim, iza ovih naoko povoljnih trendova kriju se snažne radne emigracije iz Hrvatske u druge zemlje Europske unije koje su velikim dijelom doprinijele smanjenju nezaposlenosti, ali je pritom smanjena i ponuda rada. Uvriježene procjene o tome koliko je nezaposlenih otišlo u potrazi za poslom ostavljaju u sjeni podatke da iz Hrvatske emigriraju i radnici koji su dotad bili u radnom odnosu. Prema procjeni poslodavaca, samo u 2016. godini, Hrvatsku je s ciljem pronalaska boljeg zaposlenja napustilo više od 22 000 osoba koje su bile u radnom odnosu (HZZ, 2017). Pri tome treba imati na umu da Ujedinjeno Kraljevstvo, Nizozemska te Slovenija već sada ukidaju ograničenja za hrvatske radnike, dok će Austrija ograničenja maknuti u vrlo skoroj budućnosti, a najkasnije do 30. lipnja 2020. godine. Stoga je teško očekivati smanjenje intenziteta emigracija iz Hrvatske koje su već sada po brojnosti usporedive s onima s početka 20. stoljeća.

Ovi procesi nikako se ne mogu promatrati odvojeno od velikog udjela nesigurnog rada koji je postojan kroz sve godine tzv. gospodarskog oporavka, a koji pogađa više od petine ukupno zaposlenih radnika s ugovorima na određeno ili različitim vidovima kratkotrajnih radnih angažmana po koji-

ma je Hrvatska među zemljama s najvećim udjelom u Europskoj uniji. Upravo su uvjeti rada najčešće istican razlog radne emigracije iz Hrvatske, koja je posljedično, na velika vrata, otvorila temu radne imigracije iz tzv. trećih zemalja, do sada skromno zastupljene na hrvatskom tržištu rada.

RADNE MIGRACIJE I NJIHOVE SOCIJALNE POSLJEDICE

Stoga kad se govori o radnim migracijama, s naglaskom na onima iz tzv. trećih zemalja u zemlje Europske unije, riječ je uglavnom o radnicima s nižim radnim kvalifikacijama koji bi trebali popuniti ona mjesta neatraktivna domaćoj radnoj snazi.⁰² Upravo procedura raspisivanja radnih kvota za radnike iz tzv. trećih zemalja koje se odobravaju za razdoblje od godinu dana ravna se prema potrebama zemlje koja ih onda odobrava, dok su sva prava radnika vezana za dozvolu za rad. Ovakva procedura jasno sugerira manjak interesa za dobrobit radnika, njihovu integraciju ili protekciju. Imajući te karakteristike inozemnog rada u vidu, jasno je da je riječ o izrazito prekarnom obliku rada. Pri tome je teško ne uočiti potencijalnu korist koju poslodavci mogu ostvarivati upravo iz radne i socijalne ranjivosti radnika u ovom položaju zbog koje njima mogu lakše upravljati i smanjivati im cijenu rada.⁰³ Oni predstavljaju svojevrsnu laku pješadiju globalnog kapitalizma, kako ističe Guy Standing, koja nije vezana za lokalne običaje solidarnosti te klasni identitet, i tako slabi zaštitnu regulativu i pregovaračku moć lokalnih radničkih skupina.⁰⁴ Kada je o korisnosti radnih migracija riječ, na razini države podrijetla uglavnom se razmatraju doprinosi koji se tiču novčane doznake kao i smanjenog pritiska na nezaposlenost. Ovakve argumente koristila je Svjetska banka razmatrajući doprinos koji ostvaruju podrazvijene zemlje iz kojih radnici odlaze.⁰⁵ Tako nekako bi izgledao trenutni opis dinamike koja se odvija u Hrvatskoj, uzmu li se obzir rekordni priljev novca iz inozemstva koji Hrvatska bilježi zadnjih godina, kao i rekordno mali broj registriranih nezaposlenih osoba. No, riječ je o pristupu koji je često kritiziran jer ne uzima u obzir devastirajuće posljedice za zemlje emigracije u vidu uzaludnog ulaganja u obrazovnu infrastrukturu, koja je neodrživa ako služi kao pogonsko gorivo za rad u razvijenim dijelovima svijeta te gubitka radno sposobnog stanovništva kao generatora održivosti. U takvom kontekstu, pitanje radnička prava i općenito pozicija rada, postaje svojevrsna utrka prema dnu, bilo da je riječ o onima koji odlaze ili oni koji ostaju, odnosno dolaze.

01 Državljeni trećih zemalja je termin korišten u kontekstu europskih migracija za osobe koje nisu državljani EU, niti Islanda, Lihtenštajna, Norveške ili Švicarske, a uglavnom se misli na migrante iz manje razvijenih ili emigracijskih zemalja (nap. autorice)

02 Pajnik, Mojca: "Migranti kao jeftini radnici u Europi: prema kritičkoj ocjeni integracije", *Migracijske i etničke teme*, 28 (2), Zagreb, 2012.

03 Puljiz, Vlado: "NN tekst" u: *Migracije i razvoj Hrvatske: podloga za hrvatsku migracijsku strategiju*, Zagreb: Hrvatska gospodarska komora, Zagreb, 2014.

04 Standing, Guy: *The Precariat: the New Dangerous Class*, Bloomsbury, London, 2011.

05 ibid. Puljiz (2014)

Inozemni radnici stoga čine vrlo osjetljivu skupinu s obzirom na izvjesnu nemogućnost ostvarivanja radnih prava u slučaju da su narušena, kao i borbe za bolje uvjete rada. Sindikalno organiziranje, koje inače predstavlja problem svim radnicima bez trajnih ugovora o radu, ovdje je u praktičnom smislu gotovo isključeno.

ORGANIZACIJA RADA I PRAVA INOZEMNIH RADNIKA U HRVATSKOJ

Rad inozemnih radnika u Hrvatskoj propisan je *Zakonom o strancima* (NN 130/11, 74/13 i 69/17) i odnosi se na osobe iz tzv. trećih zemalja, a dozvola za boravak i rad izdaje se na temelju godišnje kvote i izvan godišnje kvote koju donosi Vlada Republike Hrvatske. Kvote za rad inozemnih radnika odobravaju se svake godine za predstojeći period od godinu dana te je radnik ograničen na rad u onoj godini u kojoj je dozvola izdana, a izdaje se na temelju ugovora o radu sklopljenog s određenim poslodavcem. Mogućnost produženja radnog boravka je predviđena, no sam pogled na brojke produženih dozvola (SLIKA 1.) sugerira da su se produženja boravka iz godine u godinu odnosila na vrlo mali broj radnika. Samim tim, ostvarivanjem stalnog boravka, za što je uvjet pet godina uzastopnog rada, ne čini se kao praksa koju inozemni radnici gotovo uopće ostvaruju u Hrvatskoj.

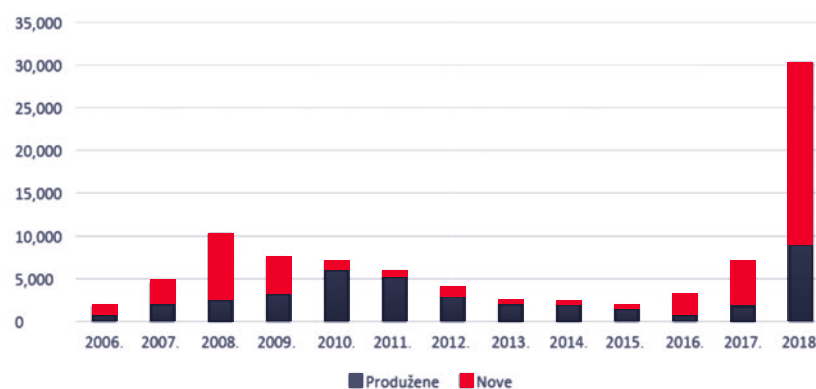
Inozemni radnici stoga čine vrlo osjetljivu skupinu s obzirom na izvjesnu nemogućnost ostvarivanja radnih prava u slučaju da su narušena, kao i borbe za bolje uvjete rada. Sindikalno organiziranje, koje inače predstavlja problem svim radnicima bez trajnih ugovora o radu, ovdje je u praktičnom smislu gotovo isključeno. S obzirom na to da je ugovor o radu osnova za dozvolu boravka u zemlji rada, otkaz ugovora za sobom povlači mehanizme koje radnika čine ilegalcem, odnosno njegov status u zemlji rada izrazito nepovoljnim. Ova stalna prijetnja predstavlja sredstvo pacifikacije u slučaju potrebe za bilo kojim vidom radničkog organiziranja, u čemu bi uloga sindikata ovdje mogla biti od presudne važnosti.

Upravo ta poveznica otvara i temu odnosa sindikata kada je riječ o ovom obliku rada koji im predstavlja u puno slučajeva veliki izazov. Ostavimo li po strani činjenicu da sindikati gube svoj utjecaj, ali i članstvo, kroz cijeli period postfordističkog razdoblja organizacije rada,⁰⁶ njihov fokus je uglavnom usmjeren na radnike u stalnom radnom odnosu, a bavljene drugim oblicima rada u službi je zaštite upravo izbornih prava unutar stalnog radnog odnosa. Ovakav pristup je dio agende koja priznaje stalni radni odnos kao jedini prihvatljivi tip rada, no paralelno s ekonomskom krizom, kao i u postkriznom periodu, udio nesigurnih oblika rada povećavao se i počeo indirektno utjecati na smanjenje sigurnih oblika rada. Povećanje nesigurne zaposlenosti odvijalo se pod izlikom dugotrajne i duboke recesije, ali se trend povećanja njihova udjela oporavkom tržišta rada nije promijenio. Rad inozemnih radnika po svojim karakteristikama je još samo jedan oblik prekarnog, odnosno nesigurnog zaposlenja, a manjak inicijative od strane sindikata da iznađu načini za organiziranje ovog dijela radništva može dodatno produbiti njihovu krizu i dovesti u pitanje već izborna radnička prava.⁰⁷

Aktualna godina stoga može biti prekretnica kad je u pitanju ova problematika u okvirima organizacije rada u Hrvatskoj. Gledamo li unatrag, u pretkrizno vrijeme, u 2008. godini koju karakteriziraju izrazito povoljni pokazatelji, Hrvatska je odobrila oko deset tisuća inozemnih radnika što je bio daleko najveći broj do 2018. godine. Razlog izostanka opsežnije rasprave na tu

temu može se pripisati upravo malim brojkama inozemnih radnika koje su do sada odobravane. U svjetlu rasprava o prekarnom radu, koje su se aktualizirale na valu njegove rekordne raširenosti u Hrvatskoj zadnjih godina, neophodno je razmotriti i mogući dodatni upliv ovog izrazito nesigurnog oblika rada u 2018. godini otvaranjem preko 30.000 radnih mjesta za inozemne radnike. Da bismo ovu brojku što slikovitije predočili, stavimo je u kontekst u kojem ona predstavlja oko 2 posto ukupnog broja zaposlenih u Hrvatskoj. Drugim riječima, prema toj kvoti broj inozemnih radnika znatno je premašio, primjerice, ukupan broj agencijskih radnika, još jedan od nesigurnih oblika rada, od kojeg je po svojim karakteristikama rad inozemnih radnika znatno nesigurniji. Valja naglasiti i da Hrvatska već spada među zemlje s najvećim udjelom privremenog rada u Europskoj uniji, a s trenutnom kvotom na koju reflektira uvećala bi taj udio za dodatnu desetinu ukupnog broja.

17

SLIKA 1. Dozvole za rad inozemnih radnika (Narodne novine), autoričin prikaz

INESIGURAN I JOŠ INESIGURNIJI RAD

Radne migracije u Hrvatsku uglavnom su koncentrirane u maskulinim te radno intenzivnim sektorima u kojem dominira graditeljstvo. Riječ je o tipu potreba za radnom snagom vrlo sličnom Sloveniji te općenito postsocijalističkim zemljama u kojim dominiraju radne imigracije muškaraca.⁰⁸ Osim graditeljstva, turizam i ugostiteljstvo sljedeći su najzastupljeniji sektor, iako se sezonski rad u turizmu nužno ne regulira godišnjim kvotama s obzirom na druge institute rada kojima se na rok od tri mjeseca može popunjavati rad u sezoni. Udjelom značajni sektori djelatnosti u kojima se očekuje priljev inozemnih radnika su još metalna industrija te brodogradnja (TABLICA 1.).

Sektorski prikaz kvota upravo vraća raspravu o inozemnim radnicima na nesigurne oblike rada, jer je riječ o sektorima unutar kojih se kontinuirano povećava udio nesigurnih oblika rada, odnosno rada na određeno. Povećani udio rada na određeno u graditeljskom sektoru samo je dio problema nesigurnog rada jer je, prema istraživanju Butkovića i suradnika o prekarnim oblicima rada u Hrvatskoj,⁰⁹ prekovremeni rad uobičajen za ovaj sektor, a oko trećine tog rada u pravilu nije plaćeno. Česte su neevidentirane povrede zakona o radu, rašireno je podugovaranje rada te rad u neformalnom gospodarstvu, kao i slanje na rad u inozemstvo za nepostojeće nadnice.

Hrvatska spada među zemlje s najvećim udjelom privremenog rada u Europskoj uniji, a s trenutnom kvotom na koju reflektira, uvećala bi taj udio za dodatnu desetinu ukupnog broja.

06 Iznimka su skandinavske zemlje u kojima je sindikalna gustoća viša od ostatka europskih, ali i OECD zemalja, no ipak blagi pad u gustoći sindikalne zastupljenosti i u skandinavskim zemljama počinje iza 2000-ih godina (Bagić, 2017. — izlaganje u sklopu Godišnje konferencije Hrvatskog sociološkog društva)

07 Tekst Sandre Kasunić "(Prisilna) Migracija — tema za sindikate?" informativan je po pitanju odnosa sindikata prema radu migranata u Njemačkoj (<http://www.maz.hr/2017/01/15/prisilna-migracija-tema-za-sindikate/>)

08 ibid. Pajnik (2012)

09 Butković, Hrvoje; Samardžija, Višnja i sur. *Nestandardni rad u Hrvatskoj: izazovi i perspektive u odabranim sektorima*, Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb, 2018.

DJELATNOST	2018.
GRADITELJSTVO	35,7%
TURIZAM I UGOSTITELJSTVO	15,4%
METALNA INDUSTRIJA	5,3%
BRODOGRADNJA	4,7%
PREHRAMBENA INDUSTRIJA	2,5%
PROMET	2,5%
PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA	1,9%
INFORMATIKA	1,0%
POLJOPRIVREDA I ŠUMARSTVO	0,9%
ZDRAVSTVO	0,2%
KULTURA	0,1%
Produžene	29,8%

Turizam i ugostiteljstvo su sektor djelatnosti koji obilježava sezonalnost, što najčešće po definiciji predstavlja rad koji karakterizira privremenost i produžene radne smjene te je fizički zahtjevan, ali i emocionalno iscrpljujući. Metalna industrija, odnosno brodogradnja su pak sektori djelatnosti koji su po nekim karakteristikama slični graditeljstvu, međutim riječ je o sindikalno donekle organiziranom sektoru s relativno niskim nadnicama,¹⁰ iako i ove sektore nije zaobišao rastući trend povećanja udjela nesigurnog rada.

10 Butković, Hrvoje; Samardžija, Višnja i sur. *Nestandardni rad u Hrvatskoj: izazovi i perspektive u odabranim sektorima*, Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb, 2018.

Ovaj prikaz prekarnosti i uvjeta rada u sektoru s najvećom potražnjom za inozemnim radnicima treba promatrati u svjetlu karakteristika inozemnog rada koji je već po definiciji privremen, a po potencijalima za organizaciju radnike stavlja u znatno lošiju poziciju od ostatka radne snage zemlje u koju dolaze.

UTRKA PREMA DNU

Tema inozemnog rada i problemi vezani uz nju nikako nisu novost, no u Hrvatskom kontekstu se upravo aktualiziraju. Naglo povećanje predviđenog broja inozemnih radnika rezultat je višegodišnjeg lobiranja poslodavaca koji već od prvog pada stope nezaposlenosti te pojačanog iseljavanja iz Hrvatske ističu nedostatak radne snage. Ovo je posebno naglašeno u nekim djelatnostima u kojima radni emigranti iz Hrvatske mogu ostvariti povoljnije uvjete rada u drugim zemljama Europske unije gdje su im radna mjesta odnedavno na raspolaganju. To je ujedno dinamika koja će slijediti i radnu imigraciju u Hrvatsku. Doseljavat će se radnici u potrazi za boljim uvjetima rada od onih u državama iz kojih dolaze, a kojima su radna mjesta nekih drugih europskih zemalja nedostupna.

Ovdje ne treba imati iluzija da se rasprava o nesigurnim oblicima rada i poticanje radne imigracije iz tzv. trećih zemalja odvija mimo one o stabilnom radu. Ovakva utrka prema dnu slabi pozicije rada, takva se atmosfera već indirektno odražava na ukupne udjele sigurnog rada, a posljedično i uvjete ovog dijela radne snage. U konačnici cijela rasprava o radu vrlo brzo će se intenzivirati i u valu novih najavljenih zakonskih promjena. S obzirom na zabranu zapošljavanja u javnom sektoru (jednu od kriznih mjera koja je generirala valove privremenog i projektnog zapošljavanja) te poznate aranžmane rada mladih osoba u sklopu mjera aktivne politike zapošljavanja koje su srušile cijenu rada pri prvom zaposlenju, priljev inozemnih radnika nedvojbeno će dodatno utjecati na pregovaračku poziciju rada. Pritom se teško othrvati sumnji da upravo to i jest željeni ishod onih koji aktivno lobiraju za ovakvu dinamiku. Paradoksalno po lokalne apologete vladajućih ekonomskih odnosa, kao prepreka na putu do minimizacije cijene rada mogao bi se ispostaviti upravo slab odaziv trećih radnika ovdašnjem tržištu rada za što naznake već postoje.

Ova dvostruka dinamika, s jedne strane emigracije stanovništva i s druge prizivanje radne imigracije, zorna je ilustracija utrke prema dnu koja se odvija pod krinkom ekonomskog oporavka. Stvaranje investicijske klime nauštrb radničkih prava i stalno lobiranje privatnog sektora za poreznim olakšicama, ohrabreno je fragmentiranim radništvom i medijskom hajkom na preostala radnička prava, odnosno one radnike i radnice koji ih još uvijek imaju. To je gospodarska stvarnost u Hrvatskoj čija se cjelokupna ekonomska i razvojna strategija svela na licitaciju cijenom rada. ✖

Paradoksalno po lokalne apologete vladajućih ekonomskih odnosa, kao prepreka na putu do minimizacije cijene rada mogao bi se ispostaviti upravo slab odaziv trećih radnika ovdašnjem tržištu rada za što naznake već postoje.

JELENA OSTOJIĆ studira na Poslijediplomskom doktorskom studiju Sociologije u sklopu kojeg se bavi temom rada i zapošljavanja. Trenutno radi kao asistentica na Katedri za socijalnu politiku pri Studijskom centru socijalnog rada na Pravnom fakultetu. Članica je udruge BRID (Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju) te selektorica filmskog programa *Proširena slika*.

Ćemo, ćemo... Ja, ma kako ćemo?!

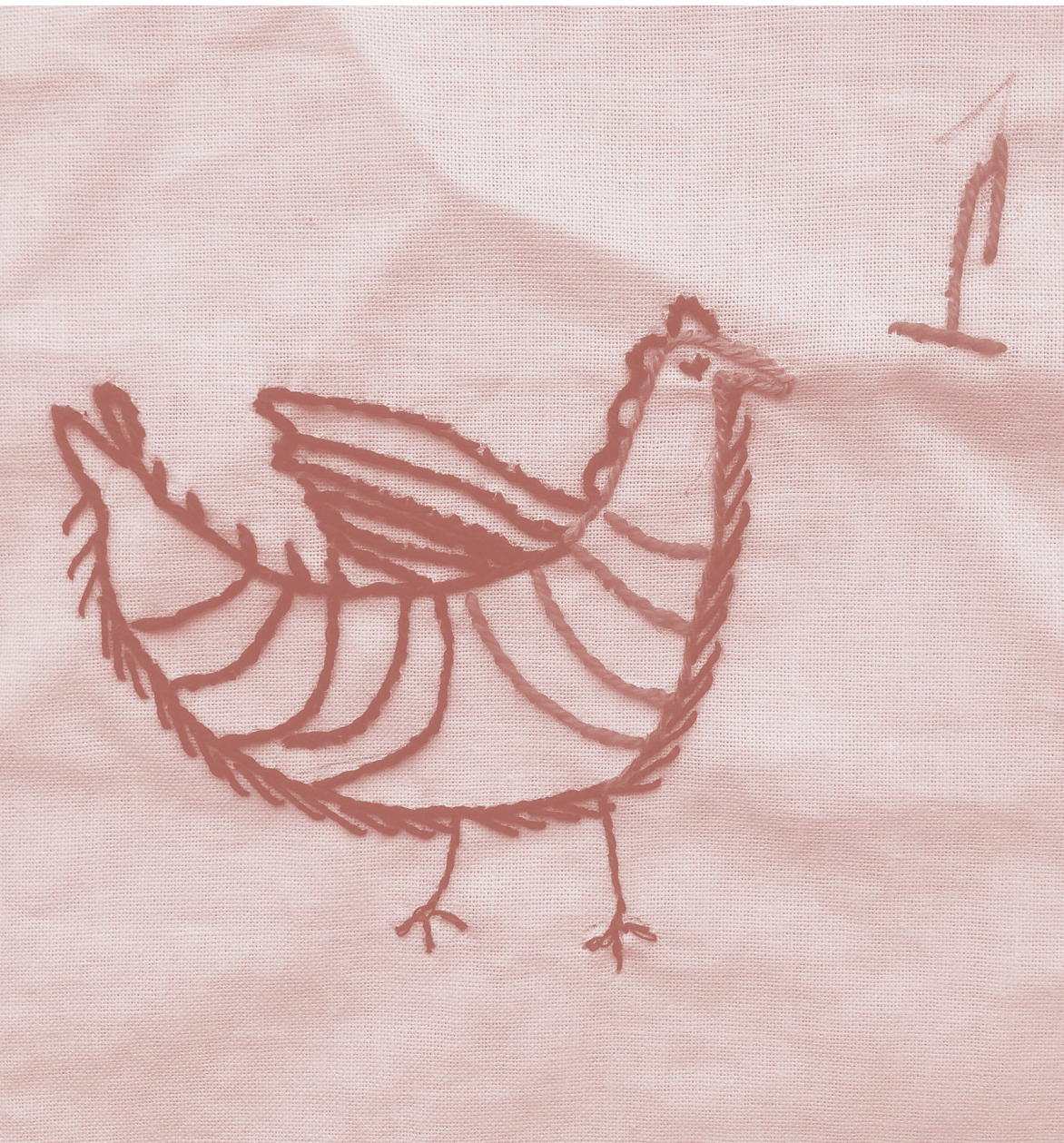
Božena Končić Badurina i Duga Mavrinac, Galerija Nova, 2017. • FOTO: IVAN KUHARIĆ

Stvaranje društva dobrodošlice

Intervju s Leom Horvat

Razgovarala: **Antonija Letinić**

Rawandos, 45 g, Sirija
projekt *Pričam ti priču... iglom i koncem*,
Tonči Vladislavić, Lea Vene i Ivana Čuljak, 2017.–2018.

Ukasno ljeto 2015. godine Europu je zapljusnuo val izbjeglica. Ništa nije bilo neočekivano niti nepredviđeno. Godinama pratimo izvještaje s obala Europe — iz Grčke, Italije, Francuske, Španjolske — koji nas upozoravaju na golemu humanitarnu krizu na koju bogata Evropa zatvara oči, pušta ljude da se utapaju i tonu u bazenu iz koje je iznikla njezina raznolikost, kraljeznica njezina bogatstva, kostur njezina razvoja i mudrost otvorenosti. I iako je bilo samo pitanje trenutka kada će se val unesrećenih preliti i preko njezinih obrambenih zidina, izbjeglička ju je kriza nekako zatekla. Svaka se zemlja u njoj gore ili lošije snalazila, siromašna periferija čekala je signale europskih bankomata kao smjerokaze kako prema ljudima koji nam dolaze po pomoć pristupiti. Od tada je prošlo tri godine, situacija se donekle stišala, a pozitivne priče i pozive da se pomogne ljudima u potrazi za sigurnošću koji su ipak u to vrijeme dominirali medijskim naslovima, zamijenili su naslovi iz crnih kronika. Zaronili smo ponovno u generalizacije, stereotipe pa i diskriminacije. Sve dublji jaz onih koji imaju i onih koji ne, poljuljali su i najstabilnije europske zemlje, a izbjeglice i migranti sve češća su adresa na koju se prelijeva ta nesreća začeta negdje drugdje još davno prije. U toj monokromnoj slici loših vijesti, na marginama društva titraju još uvijek neke ustrajne krijesnice pazeći na ljude koji su nam se pridružili, promišljajući neke nove načine kako to misliti o njima i nama samima, kako stvoriti prostor za što ugodniji suživot koji će učiniti naše zajedničko sutra boljim, kvalitetnijim i bogatijim baš zato što smo ovdje zajedno i baš zato što ga zajedno gradimo. Ovo je razgovor o tim ljudima, tim programima i tim inicijativama koje ustrajno rade na stvaranju prostora zajedničkosti.

O njima smo razgovarali s Leom Horvat, članicom inicijative Dobrodošli i Centra za mirovne studije gdje radi na programima integracije izbjeglica i migranata.

Temom izbjeglica i migranata mediji se bave tek iz perspektive crne kronike — kršenje prava, stradavanje, neprimjereno ponašanje tijela javne vlasti i slično, no paralelno s tim kontinuirano se odvija čitav niz programa i aktivnosti kojima je cilj pomoći izbjeglicama u njihovoj integraciji u domaći kontekst,

20

savladati jezik, upoznati kulturu, pronaći posao... Možeš li ponuditi neki pregled programa koji se nude izbjeglicama?

Nažalost, istina je da u medije uglavnom dolaze te često puno glasnije odjekuju vijesti o kršenjima prava izbjeglica. Iako je neupitno da o tome treba govoriti, svakako smatram da je od izuzetne važnosti u javni prostor "gurati" i brojne primjere dobre prakse, pozitivnih priča o integraciji te ulagati puno truda u kreiranje zajedničkih prostora susreta, kontakta i upoznavanja koje neminovno vode kvalitetnijem zajedničkom suživotu i pridonose brisanju dihotomije "mi i oni". Organizacije civilnog društva upravo se to trude činiti kroz različite programe. Od 2015/16. godine, nakon humanitarne krize, broj organizacija koje pružaju podršku izbjeglicama je porastao te je i sadržaj koji nude postao brojniji i raznolikiji. To su aktivnosti koje organizacije civilnog društva provode u Prihvatištima u Zagrebu i Kutini kao što su tečaj hrvatskog jezika i kulture, radionice za žene, pomoć u pisanju domaćih zadaća za djecu te kreativne igraonice, pravno informiranje, psihološka podrška i podrška pristupu sustavu zdravstva, a većina tih aktivnosti i podrški nastavlja se i nakon što je nekim izbjeglicama odobrena međunarodna zaštita i sele drugdje.

Tu su svakako i različite senzibilizacijske aktivnosti namijenjene ne samo izbjeglicama već i lokalnom stanovništvu. Kao jedno od događanja izdvojila bih *Tjedan IZBJEGLICAMA!* koji organizira Koordinacija organizacija civilnog društva za integraciju. Obilježavanje je započelo prije pet godina u Zagrebu te se svake godine širilo u sve više gradova, s ciljem podizanja svijesti političara, javnosti i stanovnika Hrvatske o položaju izbjeglica kroz razne forme: javne rasprave, press konferencije, kulturne događaje i slično.

U realizaciju aktivnosti namijenjenih izbjeglicama i migrantima uključuje se sve veći broj organizacija. Možeš li nabrojati neke aktere koji su uključeni u provedbu ovih programa i koje su im ciljne publike? Kojim populacijama migranata se obraćaju?

U provedbu programa velikim dijelom su uključene organizacije civilnog društva koje su, i zbog izostanka sustavne integracijske politike, često "nositelji" integracije i ti koji uskaču kako bi pokrпали rupe nastale tamo gdje je izostala zakonom zagarantirana podrška države. Da spomenemo samo neke, to su Isusovačka služba za izbjeglice, Are you Syrious?, Hrvatski crveni križ, Centar za mirovne studije, Liječnici svijeta, Ruke nade, Hrvatski pravni centar, Centar za nestalu i zlostavljanju djecu, Filozofski fakultet, Hrvatski pravni centar, Rehabilitacijski centar za stres i traumu... Tu su i organizacije poput Biciklopopravljaone Zelene akcije, zbora Domaćigosti, NK Zagreb o41, Živog Ateljea te Građanske inicijative Dugave koje djelovanje grade na način da u svoje aktivnosti uključuju sve, i domaće i strance. To je zapravo ono što bismo htjeli — da umjesto pružanja usluga, na što se često svodi rad organizacija civilnog društva, koje preuzimaju posao države, zapravo stvaramo zajedničke projekte, mjesta susreta za sve.

Već iz samog imena organizacija, vidljivo je

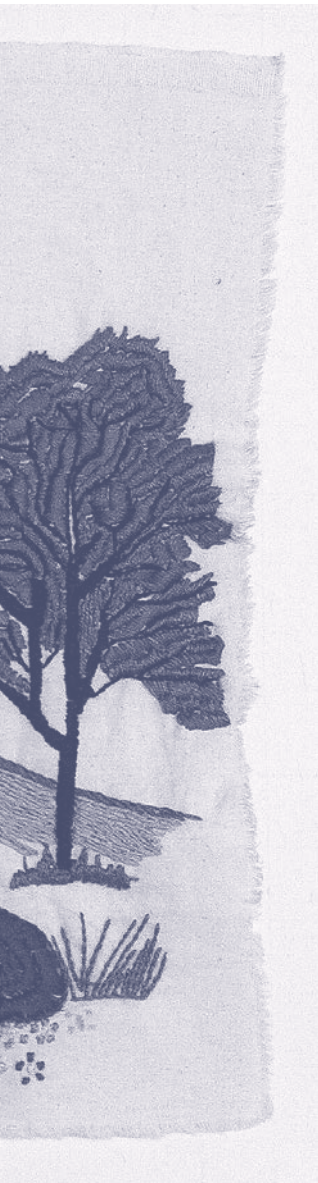
U provedbu programa podizanja svijesti javnosti i stanovnika Hrvatske o položaju izbjeglica velikim dijelom su uključene organizacije civilnog društva koje su, i zbog izostanka sustavne integracijske politike, često 'nositelji' integracije i ti koji uskaču kako bi pokrпали rupe nastale tamo gdje je izostala zakonom zagarantirana podrška države.

Najat. 45 g, Irak. Dio projekta *Pričam ti priču... iglom i koncem*, Tonči Vladislavić, Lea Vene i Ivana Čuljak,, 2017.–2018.

Izložba *Priče, privremene*, Galerija Nova, 2018. Tonči Vladislavić, Lea Vene i Ivana Čuljak, Projekt *Pričam ti priču... iglom i koncem*, 2017.–2018.

kako se bave različitim aspektima, kao što su obrazovanje, zdravstvo, pravna pomoć, pa stoga i imaju pristup različitim ljudima, te osiguravaju podršku za djecu i mlade, cijele obitelji, ali i imaju aktivnosti u koje uključuju žene i/ili muškarce te osobe koje možda zbog svoje situacije trebaju specifičan oblik podrške. No, ono što je isto tako bitno jest graditi sustav i otvoreno društvo u kojem su programi i sadržaji namijenjeni građanima isto tako otvoreni za izbjeglice te da se na tim mjestima svi osjećaju dobrodošli i kao da tamo pripadaju.

Također, osim organizacija i inicijativa koje su više-manje djelovale uglavnom u Kutini i Zagrebu, gdje su do nedavno skoro pa isključivo živjeli tražitelji i osobe kojima je odobrena međunarodna zaštita, vidimo da lokalne organizacije iz drugih gradova preuzimaju aktivnu ulogu kada se netko od izbjeglica nađe u njihovim sredinama. Ovo smatramo iznimno važnim koracima u izgradnji integracije na lokalnoj razini, pogotovo uzimajući u obzir da su planovi za smještaj osoba kojima je odobrena zaštita prošireni i na druga mjesta u Hrvatskoj te već imamo obitelji koje žive npr. u Zadru, Slavonskom Brodu i Varaždinu.

I za kraj, svakako treba spomenuti volontere i volonterke, solidarne građane i građanske koji nesebično daju svoje vrijeme s ciljem pružanja podrške izbjeglicama kao našim novim sugrađanima. Bez njih, a vjerujem da bi se oko toga sa mnom složili i kolege i kolegice iz drugih organizacija, mnogo toga ne bi bilo moguće.

Kakve su reakcije sudionika? Koliko je teško, ili lako, privući izbjeglice, s obzirom na neizvjesnosti s kojima se susreću, na sudjelovanje u programima koji su im namijenjeni?

Teško je dati jednoznačan odgovor. Osim same provedbe programa bitan je i odnos povjerenja kao i pristup utemeljen na stvarnim potrebama ljudi što podrazumijeva puno komunikacije i spremnosti da čujemo što drugome treba bez da upadnemo u zamku da pretpostavljamo.

Situacija je isto tako bitno drugačija i mnogo nesigurnija za osobe koje su još u statusu tražitelja međunarodne zaštite te negativne odluke i dugo čekanje svakako doprinose padu motivacije, anksioznosti i manjku volje za uključivanje u određene aktivnosti što treba uvažiti i razumjeti. Ipak, iskustvo nam govori da kada ljudi nađu određeni interes, a kroz to počinju stjecati i poznanstva te započnu graditi socijalnu mrežu u novoj sredini, takve stvari uvelike mogu pozitivno doprinijeti motivaciji za sudjelovanje. Isto tako, nakon često dugih perioda neizvjesnosti u potrazi za sigurnošću te vremena koje su izgubili čekajući, uspostava svakodnevnog ritma i rutine (koji u krajnjoj liniji uključuje i sudjelovanje u različitim programima i aktivnostima) često se pokazala kao bitna kako za mentalno zdravlje izbjeglica, tako i za sam integracijski proces.

Centar za mirovne studije jedna je od organizacija s najdužim stažem u temi migracija. Provodite brojne programe namijenjene izbjeglicama i migrantima, a aktivni ste i u mobilizaciji drugih aktera. S kojim se problemima susrećete u provedbi programa koje sami organizirate?

izostanak sustavnog tečaja jezika. Ono što se već godinama kontinuirano događa jest da je učenje jezika primarno na organizacijama civilnog društva te njihovima volonterima i volonterkama što nikako nije dugoročno rješenje. Kada bi učenje jezika postojalo na sustavnoj razini, ljudi bi mnogo brže i lakše prolazili kroz integracijski proces, pronalazili posao, manevrirali kroz hrvatsku administraciju, ali i uspostavljali kontakt s lokalnim stanovništvom.

U nedostatku sustavnih rješenja, uvijek se rode nove inicijative, tako da je ove godine Filozofski fakultet krenuo s prvom grupom u koju su uključili 15 izbjeglica te nakon pozitivnog iskustva svoje aktivnosti planiraju dalje razvijati.

Također, tijekom godina mnogi ljudi koje smo upoznali više nisu ovdje, kako zbog toga što im je Hrvatska odbila dati zaštitu, tako zbog drugih životnih situacija zbog kojih su bili prisiljeni otići.

Što se tiče provedbe samih aktivnosti, projektno financiranje dosta je izazovno i često nezahvalno kad je u pitanju održivost nekih aktivnosti. "Trendovi" oko toga koje aktivnosti i područja su u fokusu (barem iz perspektive onih koji projekte financiraju) se mijenjaju i zna se dogoditi da za neku aktivnost koju provodimo i koja funkcionira odjednom više nema novaca jer je fokus postalo nešto drugo. Također, tu je i situacija brojeva tj. inzistiranja u nekim programima financiranja na tome da se obuhvati veliki broj sudionika što za hrvatski kontekst nije realno s obzirom na to da je broj izbjeglica kod nas iznimno nizak (trenutno je u Hrvatskoj oko 300 tražitelja međunarodne zaštite te oko 550 osoba kojima je zaštita odobrena).

Ovo je apsurdno i zato što ne bi trebala biti bitna kvantiteta već kvaliteta pružanja podrške i izgradnje funkcionalnog sustava, koja bi trebala biti jednaka radilo se o 10 ili 10 tisuća izbjeglica.

Koji problemi, odnosno nedostatci, ili blaže rečeno nespretnosti se učestalo pojavljuju kod ovakvih programa? U kojoj mjeri su oni instrumentalni prema izbjeglicama i ima li negativnih posljedica takvih pokušaja?

Integracija je dvosmjernan proces, i jednako kao što je potrebno da se izbjeglice uključe u programe, potrebno je da se u njih uključe i lokalno stanovništvo. Ono što često čujemo kad se upotrebljava riječ integracija jest nerazumijevanje što ona zapravo jest te pristupanje integraciji sa stavom "oni se moraju prilagoditi nama". Čini mi se da zaboravljamo da naša kultura, običaji i način života nisu uklesani u kamen niti okamenjeni u vremenu te da sa svakom novom osobom društvo može odlučiti želi li postaje bogatije, otvorenije te rasti kroz proces upoznavanja s njegovim novim članovima i članicama ili želi ostati u grču i strahu od nepoznatog kojem tada često upisujemo i osobine koje ne posjeduje. Ali to se nažalost događa kad se ljudi nemaju prilike sresti i upoznati.

Stoga smatramo da su posebno zanimljive primjerice Građanska inicijativa Dugave, Bicpop i zbor Domaćigosti, jer upravo stvaraju mjesto za susrete. Svatko od nas dolazi sa nekom svojom prošlošću i predrasudama, no isto tako postoje načini kako se protiv tih predrasude možemo boriti i naučiti kako biti inkluzivniji, uključiviji (ne samo prema izbjeglicama nego i svim našim sugrađanima).

21

Integracija je dvosmjernan proces, i jednako kao što je potrebno da se izbjeglice uključe u programe, potrebno je da se u njih uključe i lokalno stanovništvo. Ono što često čujemo kad se upotrebljava riječ integracija jest nerazumijevanje što ona zapravo jest te pristupanje integraciji sa stavom 'oni se moraju prilagoditi nama'. Čini mi se da zaboravljamo da naša kultura, običaji i način života nisu uklesani u kamen niti okamenjeni u vremenu

Bitno je i da programi koji nastaju ne budu samo ono što mi vidimo kao potencijalno korisno, već da to bude nešto što je ljudima uistinu korisno. Važno je da aktivnosti i drugi ponuđeni sadržaji budu utemeljeni na potrebama ljudi za koje su namijenjeni. Tako smo na primjer kroz jedan participativan i uključujući proces napravili prijedlog plana aktivnosti na lokalnoj razini za narednih godinu i pol. U proces smo uključili aktere iz različitih područja, pa i same izbjeglice odnosno strance kako bi plan bio čim realniji i adekvatniji te da obuhvaća sva važna područja života.

Bitno je i da programi koji nastaju ne budu samo ono što mi vidimo kao potencijalno korisno, već da to bude nešto što je ljudima uistinu korisno. Važno je da aktivnosti i drugi ponuđeni sadržaji budu utemeljeni na potrebama ljudi za koje su namijenjeni.

Na samom ste početku nabrojali niz programa koji su do sada pokrenuti kod nas. Što uočavate kao nedostatno, koja područja aktivnosti nisu adekvatno zastupljena te kakvi sve programi nedostaju i na koji način mislite da bi se tome moglo doskočiti?

Ono što nama već godinama nedostaje jest sustavan pristup integraciji i politike koje ga prate, jer kao organizacije civilnog društva, pojedinci i inicijative možemo puno, ali kada govorimo o zapošljavanju, obrazovanju, socijalnim uslugama, učenju jezika, pristupu zdravstvenim uslugama, stanovanju kao bazi koja je ljudima potrebna da ponovno izgrade svoj život, neophodno je da različite razine vlasti (od državne do regionalne i lokalne) odrade svoj dio posla.

Hrvatska je u integraciji još neiskusna i ima mnogo toga za naučiti u procesu izgradnje funkcionalnog sustava. Ne smijemo se bojati kritičnost i samokritičnosti ali svakako se moramo naučiti čuti i konstruktivno pristupiti rješavanju problema i izazova od kojih se neki povlače već godinama. U krajnjoj liniji, ima toliko dobrih praksi iz kojih možemo učiti i dobiti ideje kako pristupiti rješavanju nekih problema te jedino što treba jest prilagoditi ih lokalnom kontekstu. Ono što je u tom procesu važno jest suradnja i koordinacija vlasti i organizacija civilnog društva jer nitko od nas ne može napraviti stvari u vakuumu niti bi se stvari trebale rješavati parcijalno, pogotovo ako imamo u vidu da se tu radi o stvarnim ljudima i životima koji za to vrijeme stoje i čekaju.

Postoji nužnost da društvo dobrodošlice pruži konkretne sadržaje i usluge. Kao jedan od primjera dobre prakse vidimo integracijski interkulturalni centar koji kao članica platforme UPGRADE zagovaramo, a koji svojim sadržajima i uslugama primarno pokriva temeljna polja integracije izbjeglica i osoba migrantskog porijekla: učenje jezika, podrška u uključivanju u obrazovni sustav i tržište rada (ekonomsko-socijalna integracija), psihološka i pravno-administrativna podrška u ostvarivanju prava s obzirom na status (stjecanje prava i građanska integracija) i kulturna integracija (razumijevanje društva i učenje o kulturi). Integracijski kulturni centar svojim javnim radom primarno kroz kulturnu produkciju inkluzivnog karaktera radi na stvaranju društva dobrodošlice. ✖

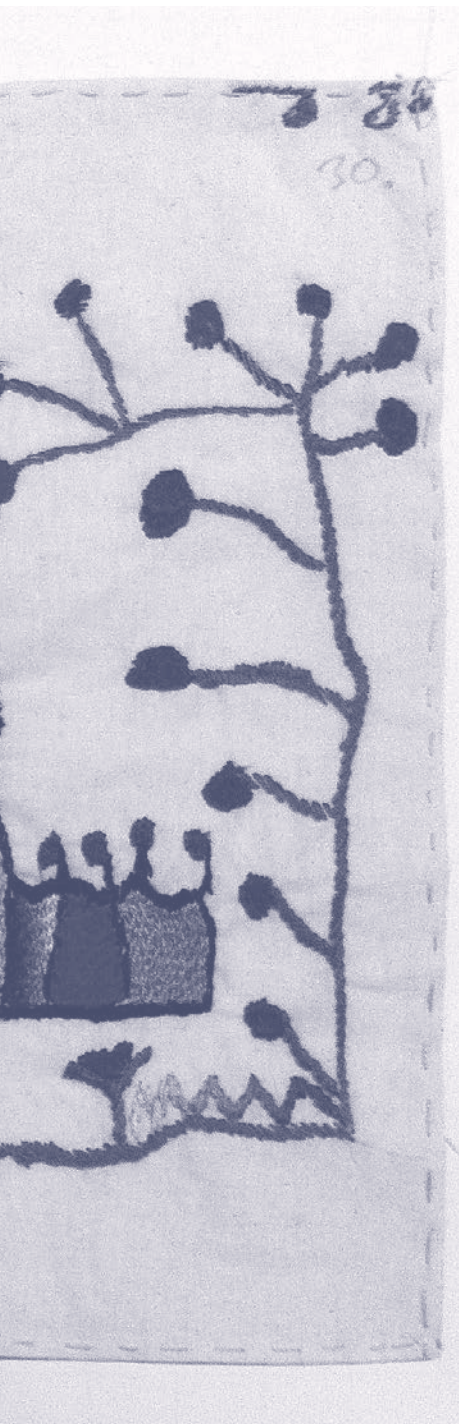
Shahnaza, 12 g, Afganistan
Anifa, 50 g, Afganistan

projekt *Pričam ti priču... iglom i koncem*,
Tonči Vladislavić, Lea Vene i Ivana Čuljak, 2017.–2018.

Prema radikalnoj jednakosti

Sekularizam, populizam i migracije

Nebojša Zelić

U raznim oblicima europske su države uvijek privilegirale kršćanstvo u odnosu na druge religije i, iako nekršćanski građani imaju zagarantirana prava i slobode, nisu uspjele postići temeljnu postavku sekularizma a to je odsutnost međureligijske dominacije.

Migrantske krize s kojima se Europa svako toliko suočava prvenstveno su krize humanitarizma i pravednosti. Drugim riječima, to su krize naših humanitarnih dužnosti i naših dužnosti pravednosti. Iako se neće svi teoretičari složiti s ovom podjelom, generalno jest prihvaćeno da su dužnosti pravednosti snažnije od humanitarnih i da ih je moguće zakonom nametnuti. Humanitarne dužnosti nam govore što bi bilo moralno dobro da učinimo, ali nitko nas nema pravo prisiliti na takvo djelovanje dok nam dužnosti pravednosti govore što trebamo učiniti i treća strana nas smije prisiliti da to učinimo. Dobar primjer te razlike je doniranje u dobrotvorne svrhe i plaćanje poreza. Prvo je humanitarna dužnost, a drugo dužnost pravednosti. Također, humanitarna dužnost jest i ona koju dugujemo ljudima kao takvima bez obzira na (ne)postojanje ikakve veze među nama dok pravednost traži određeni oblik povezanosti među ljudima. Zbog kolonijalne prošlosti, suvremene globalne povezanosti, pravila u trgovini prirodnim resursima, političkih i ekonomskih veza sa raznim režimima u Africi i na Bliskom istoku, migrantska kriza nije dakle samo kriza humanitarizma već i kriza pravednosti europskih zemalja. Podižući bodljikave žice i razne druge prepreke koje migranti plaćaju životima, europske se zemlje ponašaju nepravedno i čine loše, a ne samo nedovoljno dobro.

IZBJEGAVANJE DOMINACIJE JEDNE RELIGIJE

No, također migrantske su krize pokazale i krizu poimanja važne značajke europskih liberalnih demokracija, a to je sekularizam. Sekularizam nije jednoznačan pojam i može se referirati na različite stvari. Sekularizam možemo shvatiti kao normativnu ili etičku doktrinu koja govori da možemo shvatiti smisao i svrhu u životu lišenom transcendentnog, odnosno da čovjek može živjeti ispunjen i smislen jedan jedini život na jednom jedinom svijetu neovisno od Boga, bogova i bilo kakvih drugih svjetova. Ovako shvaćen sekularizam je, u stvari, samo jedna od koncepcija dobrog života koja postoji u pluralnom društvu zajedno sa religijskim koncepcijama dobrog života. Kada govorimo o sekularnoj državi onda ne govorimo o ovako shvaćenom sekularizmu već o sekularizmu kao političkom načelu. Politički sekularizam ne pretpostavlja niti ne implicira etički sekularizam. U temeljima političkog sekularizma je ideja

neutralne države i načelo jednakog tretmana svih građana neovisno od njihovih partikularnih koncepcija dobrog života kojima su odani. Cilj političkog sekularizma je osigurati politički poredak slobodan od dominacije religije, međureligijsku jednakost, jednakost između vjernika i nevjernika i određeni vid zajedničke pripadnosti jednoj političkoj zajednici koja je šira od užih moralnih zajednica u koje ulaze osobe na temelju zajedničkih uvjerenja o dobrom životu. Pozivajući se na krilaticu iz 1789. godine, politički sekularizam za cilj ima osigurati jednakost, slobodu i bratstvo. Jednakost je realizirana u tome da se zakon primjenjuje jednako na sve i zato mora imati prednost nad pravilima pojedinih religija koje postoje u društvu; sloboda je realizirana tako da se nitko ne nalazi u odnosu (religijske) dominacije; dok je bratstvo realizirano kroz to da su svi pripadnici jedne zajednice koja se nalazi u prostoru izvan raznih partikularnih identiteta, a u toj političkoj zajednici svi su prije svega — građani. Politički sekularizam nije ništa više antireligijski nego što je antiateistički. Sekularna se država, u stvari izbjegava svrstati na stranu bilo teizma bilo ateizma. Možda je i istina da je lakše ateistima izbjegavati referiranje na Boga, nego religioznim građanima, ali tu se asimetriju ne može izbjeći i ne smije ju se shvatiti kao približavanje sekularizma ateizmu. Povijesno gledano, sekularizam nije toliko dugo opstao i postao glavna odlika velike većine demokratskih zemalja zato jer je odgovarao ateistima, koji su u velikoj većini sekularnih država uvijek činili manjinu. Naprotiv, sekularizam je prvenstveno odgovarao vjernicima jer je omogućavao da država bude neutralna prema svim religijama i na taj način izbjegne sukobe i dominaciju jedne religije nad drugom.

PRIVATIZACIJA RELIGIJSKOG IDENTITETA

Važan aspekt sekularizma je prihvaćanje da postoji politički prostor u kojem se nalazimo jedni s drugima u svojstvu građana koji imaju prava, dužnosti i odgovornost za zajedničke političke institucije te prema tome i odgovornost za druge građane. Takav prostor zahtjeva da bude lišen dominacije bilo kojeg identiteta koji nije zajednički i ne može biti zajednički u pluralnom društvu. U kontekstu sekularizma, naravno govorimo o religijskim identitetima. Poanta

Sekularizam je prvenstveno odgovarao vjernicima jer je omogućavao da država bude neutralna prema svim religijama i na taj način izbjegne sukobe i dominaciju jedne religije nad drugom.

privatizacije religijskog identiteta, termina koji je dospio na loš glas i kod progresivnih teologa, i kod multikulturalista jednako kao i kod konzervativnih tradicionalista, upravo jest u tome da religijski identitet smjesti u privatnu sferu s kojom pojedinci mogu u potpunosti ulaziti u širi društveni prostor, ali ne mogu tražiti da političke institucije budu oblikovane na temelju tog identiteta. S građanskog gledišta, osoba može mijenjati identitete koliko god hoće, a da to nikako ne utječe na njezin politički status. Religijski identitet jest u jednom aspektu drugačiji od nekih drugih identiteta jer vrlo često podrazumijeva odanost transcendentnom i transcendentni poredak postavlja iznad zemaljskog ili političkog. Sekularizam dopušta vjernicima da žive u zajednici a da nisu podređeni tuđem shvaćanju transcendentnog, ali jednako tako ne dopušta nametanje svog viđenja transcendentnog drugima. Shvaćanje religije koja legitimnost političkog uređenja uvjetuje slaganjem sa svojim teološkim postavkama teško može u potpunosti biti dio sekularnog pluralnog društva. Cilj sekularizma nije da prihvaća sve načine religijskog života, neka jednostavno ne može, neka mora sumnjičavo držati na oku cijelo vrijeme, a neka ima pravo i zabraniti ili na različite načine pravno regulirati.

EUROPSKI UMJERENI SEKULARIZAM?

Naravno, jedna je stvar opisivati sekularizam kao dio političke teorije, a druga je stvar njegovo funkcioniranje u političkoj praksi. Europski sekularizam nikada nije u potpunosti zaživio u skladu sa svojim teorijskim postavkama. U raznim oblicima europske su države uvijek privilegirale

kršćanstvo u odnosu na druge religije i, iako nekršćanski građani imaju zagwarantirana prava i slobode, nisu uspjele postići temeljnu postavku sekularizma, a to je odsutnost međureligijske dominacije. Neke države, koje su po svojim politikama sekularne, imaju državne crkve (na primjer Velika Britanija gdje u Domu lordova sjede biskupi Anglikanske crkve); velikim dijelom države financiraju kršćanske škole, a ne islamske; državni praznici su ujedno i kršćanski blagdani; radno vrijeme je prilagođeno kršćanskim blagdanima i običajima; u nekim državama (i regijama kao, na primjer, u Elzas-Lotaringiji u Francuskoj) kršćanski kler plaća država i političke institucije postavljaju biskupe. Nedavni masovni priljevi migranata, koji su većinom muslimani, nanovo su bacili svjetlo na ove činjenice o europskom umjerenom sekularizmu.

Odgovor na religijski pluralizam, koji je puno dublji od onoga različitih kršćanskih denominacija, često je zahtjev da muslimani prihvate sekularizam i vrijednosti koje stoje u temelju tog političkog načela. No, taj je odgovor problematičan. Naime, budući da europske države direktno ili indirektno podržavaju kršćanske vjerske institucije, djeluje nepravilno zahtijevati od muslimana da doprinesu održavanju idealne sekularne države ukoliko je ona samo mit, a ne realnost. To je oblik *status quo* sekularizma, koji je kombinacija apstraktnih vrijednosti i neosjetljivosti na realnost političke prakse. Muslimani bi dakle trebali prihvatiti one ideale odvojenosti države i religije koje sama ta država ne poštuje u odnosu prema kršćanima.

Velika prijetnja sekularizmu, čak i status quo sekularizmu, dolazi od populističkih pokreta koji sekularizam zloupotrebljavaju za opravdanje

Europski sekularizam nikada nije u potpunosti zaživio u skladu sa svojim teorijskim postavkama. U raznim oblicima europske su države uvijek privilegirale kršćanstvo u odnosu na druge religije i, iako nekršćanski građani imaju zagwarantirana prava i slobode, nisu uspjele postići temeljnu postavku sekularizma, a to je odsutnost međureligijske dominacije.

otvorenih antiislamskih stavova ili su čak otvoreno antisekularni. Mađarski premijer Viktor Orban tako je branio bodljikavu žicu pozivajući se na kršćanski identitet zahvaljujući pritom i pravoslavnoj braći u Srbiji na sprječavanju prolaska izbjeglica, njemačka stranka Alternative für Deutschland (AfD) se otvoreno brendirala kao antiislamska stranka tvrdeći da je Njemačka kršćansko-sekularna država, francuska političarka Marine Le Pen u isto vrijeme traži diskriminaciju islamske zajednice i tvrdi da je jedina braniteljica sekularizma, u Hrvatskoj populistički pokreti govore o razlikama u prirodi između muslimana i katolika (iako su oni otvoreno i antisekularni). Jezik sekularizma je u populističkom diskursu dobio jasnu antiislamsku notu i u potpunosti izgubio bilo kakvo utemeljenje u vrijednostima na kojima je zasnovan. No, to nije jedino mjesto na kojem se njišu njegovi temelji — tome pridonosi i nedostatak njegove provedbe kroz zakone i politike, kao što je slučaj sa status quo sekularizmom. Posebno je ovdje interesantan primjer Le Penine Nacionalne fronte,⁰¹ stranke koja je dvadeset godina otvoreno zastupala katolički tradicionalizam i nacionalni katolicizam te napadala same postavke sekularizma u francuskoj republikanskoj tradiciji, da bi sada preuzela pojam sekularizma i koristila ga da isključi određenu zajednicu iz republike. Iako status quo sekularizam nije uspješan u stvaranju međureligijske jednakosti i integraciji pripadnika raznih religija u jednu zajedničku građansku zajednicu u kojoj ne postoji sustavna dominacija, populistički pokreti koriste sekularizam za jasno isključenje onih skupina, najčešće muslimana, koje im se ne uklapaju u njihovo viđenje nacionalnog identiteta. Tako da možemo govoriti

01 Od zadnjeg kongresa u ožujku ove godine, stranka se naziva Nacionalno okupljanje iako je u narodu i medijima, starije ime stranke ostalo popularnije i zvučnije.

o stvaranju otvoreno antisekularnog sekularizma. Iako zvuči paradoksalno, to je nešto što treba očekivati kada populisti počinju koristiti pojam sekularizma.

ANTISEKULARNI SEKULARIZAM

Kao što ističe Jan Werner Müller, glavna odlika populizma nije demagogija i neodgovorno podilaženje biračima (to u nekoj mjeri karakterizira sve političke stranke) već jasni antipluralizam i zahtjev za moralnim predstavljanjem naroda. Ujedno, populistički pokreti oblikuju jedinstven i pojednostavljen identitet tog naroda koji je predstavljen kao homogen i iznad svega moralan. Ostali koji se ne uklapaju u tu sliku su neprijatelji naroda i moralno defektni. Populisti mogu otvoreno isključivati druge zajednice zato jer oni predstavljaju volju naroda i imaju moralno pravo braniti narod i njegovu državu od neprijatelja. Također, populizam voli jasan poredak. Zato je važno da kolektivna pripadnost bude jasno određena — etnička, vjerska, rodna. Pluralnost individualnih identiteta remeti jasnu sliku naroda kojeg se moralno predstavlja. Populisti temelje svoje politike na onome što je Amartya Sen nazvao dvjema iluzijama o identitetu — prva je da je identitet singularan, a ne pluralan, i druga je da se on otkriva, a ne konstruira. Pojedinci trebaju dakle otkriti svoj pravi identitet koji je određen kolektivnom pripadnošću i kojega onda populisti imaju moralno pravo predstavljati u političkoj domeni i oblikovati državne institucije u skladu s njim. Kako je istaknula Regina Ammicht-Quinn, posebno se to odnosi na ženska tijela koja su metafora države koja stvara novo potomstvo i

25

Ana Dana Beroš, Matija Kralj
Geotrauma
Bilješke iz Grčke
2016–2017.

zato njih posebno treba kontrolirati. Od zakona protiv pobačaja, otežavanja razvoda pa do zabrana pokrivala za glavu za muslimanke, populističke su politike uvijek posebno sklone kontrolirati ono što se događa sa ženskim tijelom. No, populizam jest perverzna sjena liberalne demokracije i zato se često služi njezinim jezikom pervertirajući pravo značenje pojmova koje koristi. Tako će pojam demokracije spajati sa slobodom savjesti da bi drugima pukom većinom nametnuo svoja vjerska stajališta i zanemario slobodu savjesti drugih, pojam pluralizma će koristiti da bi dao legitimnost svojim političkim ciljevima koji upravo streme ograničenju pluralizma, a pojam sekularizma će koristiti da bi isključio one vjerske zajednice koje ne vidi kao dio naroda.

Religijski je identitet za populiste posebno važan jer religija nije samo stvar pripadnosti kao što je etnička pripadnost, već je to ujedno i skup moralnih pravila, odanost krajnjem trajnom poretku koji je iznad političkog poretka. Biti narod u moralnom smislu, a ne samo u opisnom, mora sadržavati neke moralne karakteristike identiteta tog naroda. Religija savršeno ispunjava tu funkciju. Zato je potrebno i ostale značajke liberalne demokracije, kojih se populisti ne žele odreći, spojiti s tim moralnim aspektom. Jednako tako i sekularizam. Kršćanski je sekularizam u terminima populista (ukoliko nisu potpuno otvoreno antisekularni) onaj jedini moralno vrijedan sekularizam, on ima svoje postavke u našoj kršćanskoj tradiciji. No, vjera je ujedno i dio našeg kulturnog identiteta te po potrebi može biti lišena svog metafizičkog aspekta. Kada populisti, na primjer, traže da se stave raspela u javne institucije, kao nedavno u Bavarskoj, onda tu politiku brane tvrdeći da to nije simbol vjere koja kao jedina istinita isključuje druge vjere, već

Populistički pokreti oblikuju jedinstveni i pojednostavljeni identitet naroda koji je predstavljen kao homogeni i iznad svega moralan. Ostali koji se ne uklapaju u tu sliku su neprijatelji naroda i moralno defektni. Populisti mogu otvoreno isključivati zajednice zato jer oni predstavljaju volju naroda i imaju moralno pravo braniti narod i njegovu državu od neprijatelja.

samo simbol kulturnog identiteta koji kao takav nije prepreka integraciji i pluralizmu. Nešto kao jezik ili narodna nošnja. Vjera za populiste može mijenjati svoje uloge, od temeljne moralne norme pa do puke kulturne značajke. No, u svim aspektima ima jedan te isti cilj — pokazati tko ne pripada narodu i tko ne dijeli identitet naroda.

Koliko god populisti koristili jezik sekularizma, njihovo inzistiranje na definiranju identiteta naroda kojeg trebaju oslikavati državne institucije jasno ide protiv temeljnih postavki sekularizma. Jednakost među građanima, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost, ne postoji jer građanin treba biti određen svojim vjerskim identitetom. Sloboda je u značajnom smislu ograničena jer je jasna dominacija određenog vjerskog identiteta, a drugi ovisе o dobroj volji većine. Bratstvo je ozbiljno narušeno jer ono prvenstveno postoji samo među onima koji dijele identitet, a ne na razini cijele političke zajednice. Dakle, sve tri vrijednosti na kojima počiva sekularizam potkopane su populističkim politikama.

PREMA KRITIČKOM SEKULARIZMU

Jednako kao što liberalne demokracije moraju kritički propitati i mijenjati svoje ekonomske i demokratske institucije da bi opstale i suprotstavile se populizmu, tako je nužno da se kritički propita i mijenja *status quo* sekularizam. Puke zabrane poput zabrane pokrivanja tijela kod žena ili čak odbijanje davanja prava građanstva pokrivenoj muslimanki zbog toga jer jasno pokazuje radikalno vjersko stajalište kao što se to događa u Francuskoj, moraju se propitati upravo iz aspekta glavne značajke sekularizma, a to je privatizacija religije.

Ana Dana Beroš, Matija Kralj
Geotrauma
Bilješke iz Grčke
2016–2017.

Cécile Laborde tako za Francusku predlaže “fundamentalistički katolički test” prema kojemu sekularna država ne može negirati građanstvo ženi koja nosi burku i time “predstavlja radikalni oblik svoje vjere” ako jednako tako neće zabraniti građanstvo katoličkoj redovnici na istim osnovama. Potreban nam je kritički sekularizam koji može dosadašnje prakse privilegija ili ukinuti ili zbog jednakosti, slobode i bratstva sve vjerske zajednice u političkoj praksi podići na nivo većinskih kršćanskih zajednica jednakim financiranjem škola, klera i ostalim zakonskim regulativama. No, ono posebno što se ne smije smetnuti s uma je da u osnovi svih politika treba biti pojedinac, a ne grupa. Grupni identitet ne može pred političkim institucijama nadjačati voljno izabran identitet pojedinca. Stremljenje ka međureligijskoj jednakosti ne može ići na štetu zaštite pojedinca unutar same religijske grupe. Sekularna država je ona koja ima jurisdikciju odrediti granicu privatnog i javnog i jednako tako ima pravo odrediti razinu autonomije pojedine religijske grupe. Odvojenost države od religije može biti shvaćena na različite načine i jedan od načina je javno prihvaćanje određene religijske skupine, određeno zakonsko prilagođavanje njenim praksama i pružanje određene zaštite od većinske religije. No, ta odvojenost nikako ne znači podređivanje pojedinaca vjerskim grupama. Najveća je zamka određenih multikulturalista inzistiranje na važnosti grupnih identiteta čija se zaštita postiže davanjem potpune autonomije grupi. Ukoliko grupa sadrži prakse koje krše prava pojedinca, sekularna država ima svako pravo te prakse zabraniti neovisno o tome koliko su te prakse značajne za vjerski identitet grupe. Isticanje grupnog identiteta je jednako opasno dolazilo ono od strane lijevih multikulturalista u ime manjinskih skupina ili od strane desnih populista u ime većinske skupine. Dakle, jedna je stvar, na primjer, osigurati muslimanima pravo da na svoje vjerske blagdane ne rade, da kao zaposlenici javnih ustanova ističu svoje vjerske simbole ako na to imaju pravo većinski kršćani ili pak uskladiti i izjednačiti financiranje škola, a posve je druga stvar dopustiti roditeljima da ne školuju svoju žensku djecu, kažnjavaju apostazu ili homoseksualnost, odriču ženama pravo na vlasništvo, sklapanje dječjih brakova, i tako dalje. Ovu drugu vrstu ponašanja država ima ne samo pravo, nego i dužnost sankcionirati. Također, zbog pružanja jednakih mogućnosti svim građanima nema ništa problematično u određenim praksama integracije kao što su obavezan građanski odgoj u vjerskim školama ako postoje ili školovanje na većinskom jeziku. Vjerske prakse koje su problematične, kao što je diskriminacija prema LGBT(IQ) populaciji ili ženama bilo u islamu ili u kršćanstvu, može biti opravdana samo na temelju slobode udruživanja — dakle, na temelju toga da su te osobe same pristale biti dio takve zajednice odnosno da imaju moguć-

Potreban nam je kritički sekularizam koji može dosadašnje prakse privilegija ili ukinuti ili zbog jednakosti, slobode i bratstva sve vjerske zajednice u političkoj praksi podići na nivo većinskih kršćanskih zajednica jednakim financiranjem škola, klera i ostalim zakonskim regulativama. No, ono posebno što se ne smije smetnuti s uma je da u osnovi svih politika treba biti pojedinac, a ne grupa.

nost ne biti članovi takvih religijskih zajednica — ali država se ima pravo pobrinuti, u legitimnim ograničenjima dakako, kroz obaveznu edukaciju da to udruživanje bude, koliko može, slobodno. Jednako tako, ukoliko postoji diskriminacija, vjerske zajednice su obavezne jasno istaknuti na kojim osnovama diskriminiraju i ta se praksa onda može i treba javno nazivati diskriminacija (mogu naravno pružiti i svoje teološko opravdanje poput katoličke crkve u vezi diskriminacije žena u zaređivanju), a sekularna država ima pravo izraziti neslaganje s tim praksama (iako ih treba tolerirati zbog slobode udruživanja) i građanima pružiti zaštitu ukoliko odluče istupiti iz vjerske zajednice. Vezano uz diskriminaciju, važno je zaštititi jednakost mogućnosti pri zaposlenju u javnim institucijama ukoliko ih organiziraju vjerske zajednice. Na primjer, u školama koje organiziraju vjerske zajednice, može se dopustiti da profesori koji predaju vjerske predmete ne budu članovi LGBT(IQ) populacije ukoliko je jasno istaknuto da ta vjerska zajednica diskriminira građane na temelju seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, ali profesori ostalih predmeta ili administrativno osoblje ne smije na temelju toga biti diskriminirani. Kada institucija ulazi u domenu javnosti ili se financira javnim novcem tada moraju za nju vrijediti ista pravila kao i za druge institucije.

Kritičko propitivanje postojećeg sekularizma moglo bi dakle dopustiti neke prakse koje postojeći sekularizam ne prakticira, ali jednako tako postrožiti neke prakse koje se smatraju uobičajenima. No, ne treba od sekularizma tražiti previše. Sekularizam ne može odgovoriti na sva pitanja vezana uz vjerske prakse. Vjerske prakse nisu samo pitanje sekularne države nego i države utemeljene na ravnopravnosti, inkluzivnosti i zaštiti pojedinca. Iako sekularizam može prihvatiti, na primjer, pokrivanje žena, postoje drugi temelji na kojima se ta praksa može ograničiti kao što su autonomija, ravnopravnost spolova, borba protiv patrijarhata. No, onda se to treba isticati kao razlog, a ne sekularizam. Ne ulazeći ovdje u valjanost takvih argumenata, želim istaknuti da je pozivanje na domaću vjersku tradiciju također podložno propitivanju na temelju tih istih vrijednosti. Određene vjersko-kulturne prakse migranata iz islamskih zemalja koje ističu populisti uistinu mogu biti problematične i ne smije se s njih skretati pogled. Međutim, treba jednako tako širom otvorenih očiju propitivati i vjersko-kulturne prakse lokalnih tradicija na koje se populisti često pozivaju. ✕

NEBOJŠA ZELIĆ je docent na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Rijeci gdje predaje kolegije iz etike i političke filozofije. Urednik je i prevoditelj nekoliko knjiga iz teologije u izdanjima riječkog Ex librisa.

NA ZADNJOJ STRANICI:
Ana Dana Beroš, Matija Kralj
Geotrauma
Bilješke iz Grčke
Izložba Priče, privremene,
Galerija Nova, 2018.
FOTO: IVAN KUHARIĆ

Novine Galerije Nova • broj 30. Gastarbajteri migranti №2

IZDAVAČ: Što, kako i za koga/WHW
Novakova 7 • HR-10000 Zagreb
whw@whw.hr

realizirano u suradnji WHW-a i Kurziva
www.kulturpunkt.hr

UREDNICI: Antonija Letinić / Kurziv i
Mario Kikaš, u suradnji s WHW-om

TEKSTOVI: Mario Kikaš • Antonija Letinić • Jelena
Ostojić • Vesna Vuković • Nebojša Zelić

Vizualni prilozi autora koji su sudjelovali u izložbama u Galeriji Nova tijekom projekta: Ana Dana Beroš i Matija Kralj • Božena Končić Badurina • Davor Konjkušić • projekt Pričam ti priču... iglom i koncem

DIZAJN: Dejan Kršić

TIPOGRAFIJA: Brioni Text • Typonine Sans (NIKOLA ĐUREK)
• Yorklin Stencil (HOUSE INDUSTRIES)

PAPIR: Sora Press Cream

TISAK: Tiskara Zelina

NAKLADA: 1000
Zagreb • 2018.

Publikacija je dio suradničkog projekta *Oni su bili kakvo-takvo rješenje* koji, u sklopu programa Evropske unije *Kreativna Europa*, kustoski kolektiv Što, kako i za koga/WHW realizira u suradnji s Centrom za mirovne studije iz Zagreba, European Institute for Progressive Cultural Policies/EIPCP iz Beča i Tensta Konsthall iz Stockholma. Ova publikacija izražava samo stavove autora, Europska komisija ne snosi odgovornost za bilo kakvo daljnje korištenje informacija koje su u njoj sadržane.

Publikaciju sufinancira Ured za udruge Republike Hrvatske. Stajališta izražena u ovoj publikaciji isključiva su odgovornost izdavača.

REALIZIRANO UZ PODRŠKU

- Foundation for Arts Initiatives
- Gradski ured za kulturu Grada Zagreba
- Kultura Nova
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
- Program Evropske Unije *Kreativna Europa*
- Ured za udruge Republike Hrvatske

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

(...)
A sad, što znači ova nelagoda nagla i ovo
Komešanje? (Kako su se samo lica uozbiljila!)
Zašto se ulice i trgovi iznenada prazne
I zašto se vraćaju svi kućama, u misli zadubljeni?
Zato što je noć, a barbari nisu došli.
Došli su samo neki ljudi s granica
I vele da barbara više nema.
I sad, što će sad biti od nas, bez barbara?
Oni su bili kakvo-takvo rješenje.
— Konstantin Kavafis, Čekajući barbаре
(PRIJEVOD ANTUN ŠOLJAN)

